



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

17575

370.1
R-71

1903

2010

12001

ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ԶԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՅՈՒՆԱՐԱՆԻ ԼԵՋՈՒՊԻ ԳՐԱ-
ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊՐՈՖԵՍՈՐ



ԶՕՆ ՍՏԻՒՆԲՐՏ ԲԼԵԿՄԻ

370.1

F-71

ՄՏԱԻՈՐ, ՖԻԶԻԲԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ր Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Խորհուրդներ այն երիտասարդներին, որոնք կեանքի աս-
պարէզը մտնելով պանկանում են յուրջ կերպով պատրաս-
տուիլ ուսումնական և հասարակական գործունէութեան
համար:

Центральная биб-ка им. Ленина

1903 թ. 8 րդ
1936 թ. 12 րդ
1936 թ.

ԳՐԻԳՈՐ ՉԱՎՐԱԳԱՆՆԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ



Թ Ի Ք Լ Ի Ս

Տպարան Մովսէս Վարդանեանի

1903

1.018
15-9

8774

2053

ԻՒՐ ՀԱՅՐԱԽԵՆԱՄ ԵՂԱՅՐ

Վ ա դ ա թ ա ն ա մ

Ձ 9449

ՄԻՆԱՍ ԶԱՀՐՈՒԴԱՂԵԱՆԻ

Дозволено Цензурою Тифлисъ, 25-го Сентября 1902 г.

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է

Թարգմանիչը



3359

40



ՄՏԱԽՈՐ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Մի բան գիտենալ, երբէք աւելորդ չէ:
Գեօրկ.

I.

Ներկայումս երիտասարդները գլխաւորապէս գրքերից են ուսանում: Գրքերն անկասկած գիտութիւն ձեռք բերելու ամենաօգտակար միջոցներն են և որոշ չափով կարող են նպաստել նոյնպէս իբրև օժանդակ արուեստների գործնական պարապմունքների ժամանակ, բայց նորա ոչ մի դէպքում վարդացման բուն և բնական աղբիւրները չեն, և իմ կարծիքով նոցա աւելի մեծ նշանակութիւն են տալիս մինչև անգամ գիտութեան այն ճիւղերում, ուր նոցա կարեւորութիւնն անհերքելի է: Ո՛չ մէկ դիպուածում նորա չեն կարող անուանուիլ արտադրող ոյժեր. նորա լոկ միայն օժանդակ միջոցներ են, վէսեր, գործիքներ. այն ևս արհեստական գործիքներ, որոնք միայն լրացնում են խնամատար բնութիւնից մեզ պարզեամ ձիրքերը ուժեղացնելու՝ ինչպէս որ դիտակներն ու խոշորացոյցներն են անում, որոնք պէս

պէս հետազոտութիւնների ժամանակ բացում են մեր առաջ դեռ ևս անծանօթ հրաշալիքները. սակայն նոցա գործածութիւնը մեզ չպիտի այն ծայրայեղութեան հասցնէ, որ բարձի թողի առնենք մեր սեպհական, բնատուր աչքի վարժութիւնը: Գիտութեան սկզբնական ու բնական աղբիւրները ոչ թէ գրքերն են, — այլ կեանքը, փորձը, սեպհական մտածողութիւնը, ներքին զգացողութիւնը եւ անձնական գործունէութիւնը: Եթէ այսպէս սկսենք մեր կրթութիւնը, այն ժամանակ ի հարկէ, գրքերով կարող են լրանալ շատ պակասութիւններ, ուղղուիլ շատ անճշտութիւններ, կատարելագործուիլ շատ թերութիւններ. իսկ եթէ մարդս աշխատում է առանց կենդանի փորձի, այն ժամանակ գրքերը նրա համար նոյնն են, ինչ որ անձրեւն ու արեւը անմշակ երկրի համար:

«Հին մագաղաթից չէ բղխում այն սուրբ ցօղը,
Որ ջերմ սրտի ծարաւը անոյշ գովացնում է.
Եթէ մեր սրտի խորքից չի ծագում,
Արտաքուստ նա մեզ չի լուսաւորի:»

(Գեօրգի, Ֆառուստ Մ. I.)

Այս ի հարկէ, փոքր ինչ բանաստեղծօրէն է արտայայտուած, բայց այնուամենայնիւ իւր մէջ պարունակում է մի մեծ, ընդհանուր ճշմարտութիւն: Ինչպէս որ հանրաբանութեան մասին խորհրդածութիւններն իսկապէս չեն կարող ուսումնական հասկացողութիւն տալ այն մարդուն, որը երբէք հանք չի տեսել, այնպէս էլ գրական և բանաստեղծական հեղինակութիւնները չեն կարող կրթել այն աշակեր-

տին, որը ծանօթ չէ կեանքի հետ. կամ երաժշտութեան մասին դասախօսութիւններն անօգուտ են նրան՝ ով որ անձամբ չէ զգացել նուազի դայլայլիկը. կամ քարոզներն ապարդիւն են այն մարդուն, որի հոգին չէ ձգտում դէպի բարին, որի կեանքն ընկերմած է ախտերում: Ամենայն դիտութիւն անմիջապէս գրքերից չէ հասնում մեզ, այլ մտածողութեան և դատողութեան միջնորդութեամբ: Յշմարիտ գիտութիւնն անում է մտածող հոգու մէջ եղած կենդանի արմատից, և ինչ որ հոգին արտաքուստ ընդունում է, այն ամենը կենդանի գործարանի մէջ մարմին և արիւն է դառնում, և ոչ թէ լոկ միայն փոխանակում և ամբարում անշահ:

II. Այս պատճառով էլ ես անկեղծօրէն խորհուրդ եմ տալիս երիտասարդներին դիտութեանց ուսումնասիրելը որքան կարելի է, փաստերի անմիջապէս դիտելովն սկսել և ոչ թէ գրքերից գիտնական եզրակացութիւններ սերտելով: Չեմ յիշում թէ ով հրատարակեց այս վերնագրով մի ձեռնարկ, թէ «Ի՞նչպէս պէտք է դիտել»: Թող այս երկու խօսքը դեկավարեն մեզ իբրև նշանաբան մեր ինքնակրթութեան ամենանշանաւոր մասի մէջ, որը դժբաղդաբար կատարելապէս բարձի թողի է առնուած: Բոլոր ընտան գիտութիւնները առանձնապէս պէտք է գրնահատուին, ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ մեր հոգուն ամենահարուստ, բաղմակողմանի և անհրաժեշտ նիւթն են մատակարարում, այլ և նրա համար, որ սովորեցնում են մեզ ամենաօգտակար արհեստներից մէկը, — այն է՝ աչքի գործածութիւնը: Ճշմարիտ

շատ ողբալի է, թէ ինչպէս մենք ամենքս ման ենք գալիս աշքներս բայ, բայց և այնպէս ոչինչ չենք տեսնում: Այս նրանիցն է առաջ գալիս որ տեսողութեան գործարանն, ինչպէս նաև միւս գործարանները, զարգանալու կարօտ են, իսկ զարգացման պակասութեամբ և գրքերի ստրուկ լինելով, նա բթանում է, թուլանում և վերջապէս ընդունակութիւնը կորցնում իր բնական պաշտօնը կատարելու: Այս պատճառով էլ ցանկալի է, որ թէ ուսումնարանում և թէ համալսարանում բնական գիտութիւնները նախապատիւ տեղը բռնէին, որովհետև դոքա սովբեցնում են երիտասարդներին ճանաչել այն, ինչ որ տեսնում են, և տեսնել այն, ինչ որ ուրիշ կերպ չէր յաջողիլ նրանց տեսնել: Ամենաօգտակար առարկաներին պատկանում են՝ Բուսաբանութիւնը, Կենդանաբանութիւնը, Հանրաբանութիւնը, Երկրաբանութիւնը, Քիմիան, Ճարտարապետութիւնը, Նկարչութիւնը և առհասարակ գեղարուեստները: Քանի՛ ճանապարհորդութիւններ մեր լեռներում, (Զօտլանդիայում) և քանիսը Եւրոպայում գրեթէ անօդուտ անցան լոկ միայն գրքերով սնուած պատանիների համար, այն պատճառով միայն, որ նոցա յայտնի չէին յիշեալ զննական գիտութիւններից տարրական տեղեկութիւններ:

III. Գիտողութիւնը լաւ բան է, իսկ ճիշտ գիտողութիւնն աւելի լաւ: Բայց մեր գիտողական ընդունակութիւնը բոլորովին կը ճնշէին և կը խառնաշփոթէին աշխարհումս եղած չափազանց բազմատեսակ առարկաները, եթէ մենք մի յուսալի միջոց չ'ու-

նենայինք առարկաների այս բազմութիւնը որոշ, կանոնաւորող սկզբունքի ենթարկելու և մեր հոգու հաշուետեսութեան տակ պահելու: Այս կանոնաւորող սկզբունքն է դասակարգութիւնը և կարող է մարդկային բանականութեամբ գտնուիլ, որովհետև յայտնի կերպով կայ աշխարհիս ամեն տեղերում և աստուածային բանականութեան առաջ չի ծածկուում. Այս դասակարգութիւնը հիմնուած է այն միութեան տիպարի վրայ, որ բոլոր իրերի մէջ երևում է: Իսկ միութիւնը նմանութեան յատկութիւններումս է կայանում, որոնք երևում են մինչև անգամ ըստ երևութիւն իրարից բոլորովին տարբեր առարկաների մէջ: Եւ ահա նմանութեան այս յատկութիւնները, որոնց լաւ ըմբռնել է զիտող աշքը, միջոց են տալիս մեզ իրերի չափազանց բազմազանութիւնը կարգաւորել մեծ կամ փոքր յայտնի խմբերի, որոնք սեռ և տեսակ անուններն են կրում, և որոնք համեմատող և զանազանող հոգու հաշուետեսութեանն են ենթարկուում: Այս պատճառով էլ ուսանողի առաջին գործն է որ ամեն բանում, ինչ որ տեսնում է, լաւ նկատէ նմանութիւնները և սոցա հետ միասին աւելի աշքի ընկնող զանազանութիւնները. որովհետև նմանութիւններն այնպիսի սերտ կապ ունին զանազանութեանց հետ՝ ինչպէս լոյսը խաւարի հետ, և թէպէտ նոքա ինքն ըստ ինքեան չեն կազմում մէկ իր, բայց այնուամենայնիւ որոշում են սեռը սեռից և միևնոյն սեռի տեսակները միմեանցից: Դասակարգութիւնը կամ կարգը, որը ամեն իրերում պէտք է որոնել, իրերի բնական կարգն է. իսկ արհեստական դասաւո-

բուժիչներ, ինչպէս օրինակ բազզըբում բառերի դասաւորելը այբուբենական կարգով, կամ բոյսերի դասաւորելը Լիննէյի եղանակով՝ օգտակար միջոցներ կարող են լինել ստորին դասատան աշակերտաց համար, բայց բացառապէս գործածելով, ամենևին չեն նպաստում ճշմարիտ գիտութեան, այլ աւելի խանգարում են նրան: Երիտասարդը նախ և առաջ պէտք է ձգտի ընդունակութիւն ստանալ իրերը իրենց բնական ցեղակցութեան համեմատ կապակցելու. բայց այս կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ ընդհանուր երևոյթիների մասին լայն հայեացք ունենալով՝ կարող է ևս մասնաւոր յատկութիւնները ճշտիւ դիտել: Բոյսերի ժողովրդական անունները, առանց որևէ դանազանութեան, վայրիվերոյ համեմատելու օրինակն են ներկայացնում մեզ. օրինակ՝ անունս «վայրի խաշխաշ» ըստ երևութի պատկանում է խաշխաշի տեսակներից մէկին, այն ինչ իսկապէս ժողովրդի մէջ այս անունով յայտնի բոյսը, այսինքն *Althea officinalis*, բոլորովին տարբեր է խաշխաշի տեսակից և մոլոշազգի (*malvacé*), ծտի հաց, (ճնճղպաշար) տունկերի կարգը պիտի դասել: Այս ամենին յայտնի է, ո՞վ բուսաբանութիւնը բոյսերի վրայ է ուսումնասիրել, և կարելի է հիմնաւոր փաստերով հաստատել: Որպէս զի մեր մեքենաների դարում աւելի յաշոգութեամբ հնարաւոր լինի նպաստել դիտողական ընդունակութեան վարժացման, ես խորհուրդ կը տայի երիտասարդներին յաճախակի այցելել տեղական թանգարանները, ուր և երբ որ այս կարելի է. իսկ թանգարան այցելելով,

նորա՞պիտի ամեն անգամ իրանց ուշադրութիւնը կենդրոնացնեն գլխաւորապէս այն բաների վրայ, ինչ որ աւելի յատուկ է մի մասնաւոր գաւառին: Իսկ միանգամից ամեն բան և ամեն հանգամանք զննելու ցանկութեան ժամանակ՝ արդիւնքն այն է լինում, որ յիշողութեան մէջ ոչինչ չէ մնում:

IV. Լաւ զննած և քննած փաստերի հիման վերայ մեր հանճարը աւելի ճարտար շէնք է սկսում կառուցանել այն գործողութեան միջնորդութեամբ, որ դատողութիւն է կոչուում: Մենք ցանկանում ենք իմանալ ո՞չ միայն այն՝ թէ այս ինչ առարկաները գոյութիւն ունին, այլ և այն թէ ինչպէ՞ս նորա գոյութիւն ունին և ի՞նչ նպատակի համար: Եւ որովհետև աստուածային ստեղծողական հանճարը մի է, ուրեմն այն գործողութիւններն էլ միշտ միևնոյն պէտք է լինին, որով իրերի գոյութիւնն ու անցողութիւնը ապահոված է. նոյնպէս և նոցա տիպարը մի պէտք է լինի՝ թէև նորա յայտնի են իւրեանց բազմատեսակ ցեղերով և տեսակներով. իսկ այս երկու դիպուածումն էլ աստուածադրօշմ միութեան հետագօտելը զբողում է մեզ նոյն իսկ մեր հոգու միութիւնը: Մեր բանականութիւնը միշտ զբաղուած է միութեան դադափարի քննութեամբ, կամ ուրիշ խօսքով ասենք՝ մեր ամենօրեայ սովորական կեանքի խոհեմագոյն խորհուրդը զտնելու համար: Այդպէս մենք ինքներս, բնականաբար, ձգտում ենք որոնել աշխարհիս բոլոր երևոյթիների մէջ միութիւն, խորհուրդ և հարկաւոր կապակցութիւն, և այս ամենը, ինչպէս բաւականին յաշոգակ նկատեց Ստեօրլինգը,

արդարև գոյութիւն ունի միայն «բանականութեան մէջ, բանականութեան շնորհիւ և բանականութեան համար»: Հոգու այս յատկութիւնը, Փրենսօլօգները (հոգեխօսները) պատճառականութեան զգացումն են կոչում *), որովհետև մի բանի պատճառը, ժողովրդական հասկացողութեամբ, միայն այն կէտն է՝ Աստուածանից ստեղծած և հարկաւորապէս միմեանց յաջորդող ոյժերի մէջ, որ անմիջապէս նոյն բանին է նախորդում: Հազիւ թէ շատ լինին այնպիսի սահմանափակ և վայրախոհ մարդիկ, որ սովորաբար գոհ լինէին բոլորովին չբացատրուած փաստեր գիտենալով և թերի գիտութիւն ունենալով՝ ընդհակառակն, ամենօրեայ փորձը ցոյց է տալիս մեզ, որ մեծ մասամբ մարդիկ այս կամ այն փաստի պատճառը բացատրելու համար շատ շտապովի եզրակացութիւններ են անում, միայն թէ առանց որևէ մեկնութեան չմնայ այն փաստը: Արդեօք այս պարզ ապացոյց չէ, որ պատճառներ որոնելը իւրաքանչիւր ողջախոհ մարդու յատկանիշն է:—Ծրիտասարդները պէտք է գլխաւորապէս զգուշանան մի սխալից, որ գործին վայր ի վերոյ նայելուց է առաջանում, այն է՝ այն սխալը, որով մի պատահական հետեանք կամ մի պարագայ իրա-

*) Փրենսօլօգիա (հոգեխօսութիւն) ծագում է յունարէն *pre* բառից, որ նշանակում է ոգի, բանականութիւն, խելք և *lego*՝ խօսում եմ, դոկտոր Գալլէսի (վարդապետութիւնն է, որի նպատակն էր մարդու և կենդանիների զանգի մէջ եղած խորթ ու բորթութեանց միջնորդութեամբ որոշել ուղեղում գտնուած առանձին հոգեկան ընդունակութիւնները: Այս վարդապետութեան հետևողները Փրենսօլօգներ (հոգեխօսներ) են կոչում:

կան պատճառի տեղ է ընդունում: Ի հարկէ, զբոլար չէ հասկանալ, թէ Անգլիայի արեւմտեան ափում եկող յորդ անձրևները Ատլանդեան օվկիանոսի մերձաւորութիւնից են յառաջանում. հէնց այդպէս շատ դժուար չէ իմանալ, թէ ինչո՞ւ Օբանի մեղմ ձրմեռները հղինբուրգի կամ էքէրգէնի հետ համեմատելով, Միքսիքական ծոցի տար ջրի լայն հոսանքից են առաջանում: Բայց բարոյականութեան և քաղաքագիտութեան ասպարիզում, ուր մեծ մասամբ փաստերն աւելի բարդ են, և ուր միևնոյն ժամանակ կրքերը սովորաբար մեծ դեր են խաղում, մենք միշտ դատողութեան այնպիսի օրինակներ ենք գտնում, երբ մի բան հաստատում է այնպիսի փաստերի պատճառական կապակցութեամբ, որ ընաւ չէ ստուգուած: Ես լսեցի մի անգամ մի նշանաւոր ժողովրդական կուսակցութեան առաջնորդի քաղաքական ճառը, որի մէջ հրապարակախօսը ճառի բնաբանը տեսակ տեսակ փոփոխելով և զանազան օրինակներով լուսաբանելով, այն եզրակացութեանը եկաւ, թէ մեր երկրի բոլոր թշուառութիւնները միայն և եթ նրանից են առաջանում, որ այնտեղ կառավարութեան եղանակը միապետական—ազնուապետական է, և թէ այդ թշուառութիւնները միանգամից կարող էին ոչնչանալ, իբր դիւթական գօրութեամբ, եթէ որ մենք սոսկ ռամկապետական եղանակը մտցնէինք մեր մէջ: Այդ տեսակ ապացոյցը ակնյայտի սխալ է. որովհետև ընկերական թշուառութիւնների միակ պատճառը և այդ թշուառութեանց առաջն առնելու միակ միջոցը՝ երկուսն էլ երևակայութեան ծնունդ են: Կա-

նոնաւոր դասել սովորելու համար, ես խորհուրդ կը տայի երիտասարդներին նախ և առաջ հետեիլ ծեւրունի Պլատոնի պատուէրին՝ ենթարկել իրեն մի քանի ժամանակ մաթեմատիքայի լուրջ ուսումնասիրութեան. *)։ Դա կամրացնէր հոգու կապակցող ոյժը. որը անհրաժեշտ է ամեն դատողութեան ժամանակ, և անփորձին կը սովորեցնէր հասկանալ թէ ինչ է նշանակում իսկապէս հարկաւոր կախումն, անհրաժեշտ հետեանք կամ ճիշտ պատճառականութիւն։ Բայց միայն սբանով չպէտք է սահմանափակուիլ։ Որովհետեւ մաթեմատիքայում բոլոր եզրակացութիւնները տեսական դրութիւնների և պայմանների վրայ են հիմնուում, որոնք եթէ մի անգամ առաջադրած են այլ ևս չեն կարող փոխուիլ և քակուիլ. այդ պատճառով լոկ մաթեմատիքական դատողութիւնները բնաւ չեն կարող իբր բաւականին նախապատրաստութիւն համարուիլ մի ընդարձակ և ամենանշանաւոր կարգի եզրակացութիւնների համար, որոնք հիմնուած են զարմանալի կերպով ներգործող և ընդդիմադրող փաստերի և ոյժերի բարդուած շղթայի վրայ. և որ միևնոյն ժամանակ այս փաստերն ու ոյժերը շատ հեշտութեամբ ենթարկուում են իրենց քակտող ազդեցութիւններին, այնպէս որ երբեմն ամենասրամիտ խելքն անգամ սխալ եզրակացութեանն է հասնում։ Քաղաքագիտական, բարոյական և ընկերական

*) Պլատոնի ճեմարանի դրան ճակատին սոյն վերնագիրն էր դրոշմած. «Թող շմտնի այստեղ նա, ով մաթեմատիքայ չէ ուսումնասիրել»։

խնդիրներում մեր դատողութիւնները շատ անգամ այնպէս դրական են, ինչպէս և մաթեմատիքայում. բայց աւելի դժուար և աւելի ընդարձակ լինելով, և վտանգը որից պիտի խուսափիլ, մեր միակողմանի դիտողութիւնն է, շտապովի եզրակացութիւնը և հագեւոր աչքի կուրութիւնը մեր անձնական կրքերի և կուսակցական շահերի պատճառով։ Այն քաղաքագետը, որ մի քաղաքական խնդիր սխալ է վճռում, ոչ թէ գիտնական տեղեկութեանց խախուտ լինելու պատճառով է սխալանաց մէջ ընկնում, այլ այն պատճառով, որ կամ բաւականին ծանօթ չէ փաստերի հետ, կամ այնպիսի անձնական կրքերով ու շահերով է տողորուած, որոնք նրա միտքը խաւարեցնում են փաստերը ճշմարտութեամբ գնահատելու։

V. Կարծում եմ այժմս որ երիտասարդ ընթերցողներից մէկը կը ցանկանայ հարցնել ինձ. արդե՞ծք խորհուրդ չեմ տալ նրան իր հոգեկան ոյժերը կազդուրելու համար սկսել տրամաբանութիւնը և ընազանցութիւնը կանոնաւորապէս ուսումնասիրելու։ Կը պատասխանեմ. անպատճառ, եթէ դուք բնական այսինքն ոչ սովորական դպրոցական ճանապարհով առհասարակ մտածելու և դատելու ընդունակութիւն էք ձեռք բերել։ Մարդս մանդալ և վազել է սովորում նախ և առաջ ոտներ ունենալու շնորհիւ. և ապա այն պատճառով որ նա գործ է ածում այդ ոտները, այնուհետեւ նա կարող է զինուորից կամ մարմնամարդից կանոնաւոր մանդալ և զանազան կանոնաւոր զինուորական շարժողութիւններ սովորել՝ որոնք սովորական շարժմանց շարքը չեն մտնում։ Նոյնը

կարելի է ասել և մտածողութեան արհեստի մասին: Թող ձեր խելքը դիզէ նախ այն բոլոր պաշարը, ինչի մասին որ մտածում է, իսկ ապա դիմեցէք տրամաբանութեան, որ նա ձեզ ուսուցանի լուրջ աչքով ստուգելու այն գործողութիւնը, որի միջնորդութեամբ դուք ձեր եզրակացութիւններն էք անում: Այդ կերպով տրամաբանութիւն ուսումնասիրելը շատ մեծ օգուտ կարող է բերել: Բայց որովհետեւ այս դիտութիւնը մաթեմատիքայի նման իրական բովանդակութիւն չ'ունի և միայն ընդհանուր ձեւերն է կարգաւորում, որոնցով ամենայն մտածողութիւն կատարւում է. այդ պատճառով էլ անտեղի կը լինէր սպասել, որ սոսկ տրամաբանութիւնը կեանքի բեղմնաւոր մտքերով հարստացնէր մեզ: Ինչպէս որ մեհամարտութիւն գիտենալը չի տալ մարդուն մեծ հայրենասիրի յատկութիւններ, այնպէս էլ լոկ տրամաբանութիւն իմանալը մեծ մտածող չի դարձնիլ նորան: Բոլոր ձեական գիտութիւնները միեւնոյն յատկութիւնն ունին: *Քերականութիւնն ու ճարտասանութիւնը* ինքն ըստ ինքեան նոյնպէս անպտուղ են և պտղաբեր են լինում միայն այն նիւթերի հետ գործածուելով, որոնք կեանքից և փորձից են ստացւում: Անպտուղ կամ սահմանափակ խելքը մտածողական կանոնները ուսումնասիրելով երբէք չի կարող պտղաբերուիլ կամ ընդարձակուիլ: Կենսական առոյգ ոյժեր, լայնահայեաց համակրութիւն, սուր դիտողութիւն, բազմազան փորձ. ահա թէ ինչ բաներ աւելի գերազանց են դպրոցական ամեն տրամաբանութիւնից: Այնուամենայնիւ տրամաբանութիւնը անօգուտ չէ:



Նա ունի ոչ թէ ստեղծողական, այլ կանոնաւորող ոյժ. նա մտածողութեանն այնպէս է նպաստում, ինչպէս որ մարդակազմութիւնը գեղարուեստին. նա աւելի հաստատ է ամրացնում մեր մտաւոր շէնքը կազմող բոլոր մասերը. բայց ինչպէս որ մարդակազմութիւնը չի կարող մի գեղեցիկ պատկեր ստեղծել, այնպէս էլ տրամաբանութիւնը դրական գիտութիւն չի կարող տալ: Միայնքը գտնելու և իմաստակութիւնները երեան հանելու համար տրամաբանութիւնը անգին ծառայութիւն է անում մեզ. բայց որպէս զի մեծ ճշմարտութիւններ գտնէ՝ նա ստիպուած է նախ՝ իր մղիչ ոյժը այնպիսի կենդանի ջրի աղբիւրից հանել, որը ուսումնարաններում չէ հոսում, և երկրորդ՝ իրեն հարկաւոր նիւթերն հաւաքել բուն կենդանի բնութեան փաստերից, որոնց ոչ մէկ թանգարանում չես գտնիլ: Բոլոր ասածներս վերաբերում է և *ընազանցութեան*: Այս գիտութիւնը օգտակար է երկու դիպուածում: Առաջինը՝ նա մեզ ծանօթացնում է մարդկային ընդունակութեանց հարկաւոր սահմանների հետ. նրա ծառայութիւնն այն է, որ մի փոքր կարճէ մեր երեակայութեան թեւերը և թողնելով որ ընկղմենք և լողալ փորձենք վերացական մտածողութեան անհուն և անսահման ովկիանոսում՝ մեր մէջ այն զգացմունքը հաստատէ, թէ աշխարհս աւելի ընդարձակ և թէ մեր նրա վրայ ունեցած հասկացողութիւններն աւելի չնչին են, քան ինչ որ մենք երեակայում էինք: Հետեանքը *բացատրական* է, կոստէր դուք, բայց այնուամենայնիւ նշանաւոր: Սահմանները գիտենալու մէջն է կայանում իմաստութեան առաջին.

3399
40



պայմանը: Աւելի լաւ է, չափաւոր քայլով մանգալ իմանալ ցամաքի, դետնի վրայ, ուր որ մենք հաստատուած ենք, քան Իկարէի նման թռչունների ընդունակութիւնը յափշտակել և թշուառ անմահութեան արժանանալ՝ անուն տալով մի խոր ծովին *) : Բնագանցութեան միւս օգուտը դրական է: Նա մեզ ծանօթացնում է մեծ, հիմնաւոր սկզբունքների հետ, որոնց վրայ կառուցանում է բոլոր գիտութեանց շէնքը: Բնագանցութիւնը տրամաբանութեան պէս ոչ միայն սոսկ ձևական գիտութիւն է, ընդհակառակն նա դրական և էական իրականութեան գիտութիւն է և բոլոր երևոյթների հիմքն է. ինչպէս որ մարդու հոգին՝ նրա ֆիզիքական մարմնի հիմքն է, և որը ամենայն փոփոխութիւններին գիմանում է՝ որպէս մշտական տիպար կամ նախագաղափար այն փոփոխութիւնների: Այս իրականութիւնը կայանում է այն ընդհանուր, ամեն բանի մէջ թափանցող, ամեն բան կառավարող ոյժերի մէջ, որոնք ներգործում են և բուսաբանութեան, և ընախօսութեան, և երկրաբանութեան, և աստղաբաշխութեան, և բիմիայի և մարդաբանութեան մէջ: Գիտութեան իւրաքանչիւր ճիւղն է այս ոյժերի միայն մի մասնաւոր յայտնութիւն. մէկ խօսքով այս իրականութիւնը ամենայն գոյաւորութեան առաջին սկիզբն է: Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր գոյաւորութիւն ինքնագործ բանականութեան լոկ մի հրաշալի այլափոխութիւնն և զարգացումն է, (որովհե-

*) Այդ թեկերով Իկարէն այնքան վեր բարձրացաւ, որ արեգակը հալեցրեց թեկերը, և իւր անուամբ անմահացրեց այն ծովը, ուր որ ընկաւ: (Իկարեան կամ էգէական ծովը):

տև աշխարհս, առանց նորա մէջ բնակող բանականութեան կը լինէր խաօս և ոչ կօսմոս (տիեզերք) ապա ուրեմն սրանից հետևում է, որ բնագանցութիւնն է անպայման կամ տիեզերական բանականութեան գիտութիւն, ինչ չափով որ այդ բանականութիւնը կարող է ճանաչուիլ մեր սահմանափակ, անհատական բանականութեամբ: Այս մտքով բնագանցութիւնը, ինչպէս արդէն հին ժամանակ նկատել էր Արիստօտէլը, կցւում է աստուածաբանութեան հետ. *) : Եւ չիրաւի, Աստուծոյ գաղափարը իւր անպայման, ինքնազոյ, ինքնագործ և ինքնաորոշող բանականութեան ստորոգելիքով՝ միակ գաղափարն է՝ որ մեզ կարողութիւն է տալիս հասկանալու աշխարհքը, և այդ պատճառով էլ բոլոր մեծ մտածողները, Պիլթագորոսից սկսած մինչև Հեղէլը, ամենայն իրաւամբ համարում են ամեն առողջ մտածողութեան հիմնաքար: Այս պատճառով էլ օգտակար է բնագանցութիւնն էլ ուսումնասիրել, մանաւանդ մեր ժամանակ, երբ որ բնական գիտութեանց բազմաթիւ սքանչելի գիւտերի նորութիւնը, ուր մտքերը միակողմանի ուղղութեամբ հակուած են և սաստիկ ճնշուած են միայն արտաքին և նիւթական շլամուտութեամբ, շատերին

*) «Երեք տեսակ տեսական գիտութիւն կայ» ասում է Արիստօտէլը. «Ֆիզիքայ, մաթեմատիքայ և աստուածաբանութիւն. վերջինս նոյնպէս կոչւում է առաջին փիլիսոփայութիւն, որովհետև քննում է բոլոր իրական շրջաններին պատկանող ընդհանուր սկզբունքներ: Այդ սկզբունքներն են. 1) Չկր կամ էութիւնը. 2) Տարր կամ նիւթ. 3) Չարժող կամ ներգործող պատճառ և 4) Նպատակ. Արիստօտէլի բնագանցութիւն մ. 7.

այն եղբակացութեանը հասցրին, իբր թէ միայն սոսկ բնական գիտութեանց մէջ է կայանում մարդկային ողջ իմաստութիւնը. և թէ Ինդուլցիան հէնց այն դիւթական դաւազանն է, որի օգնութեամբ կարող են լուծուիլ գիտութեան բոլոր նշանաւոր խնդիրները: Այս նշանակում է ցնորուիլ միայն արտաքին նշաններով, որովհետեւ մի կողմից ակսիօմաները, առաջին սկզբունքները և կենսական մեծ ճշմարտութիւնները, առանց որոց անկարելի է ոչինչ գիտութիւն, ամեն տեսակ Ինդուլցիայ եղբակացնելուն նախորդում են, իսկ միւս կողմից բնական գիտութիւնները նկարագրում են միայն հետեւանքներ, որ կիսակիրթ մարդը պատճառների տեղ է ընդունում: Այս գիտութեանց մէջ յայտնի օրէնքները մի միայն գործողութեան եղանակներն են, իսկ գլխաւոր գործողը, որին նորա քննել չեն կարող՝ եթէ չեն ուզում շեղուիլ իրենց սահմաններից. ամենայն տեղ և միշտ՝ անպայման, ամենուրեք, ամեն բան ստեղծող բանականութիւնն է, որը կոչւում է Աստուած, որից որ, ինչպէս արդէն երգում էր հին յունական բանաստեղծը, մենք բոլորս ծագում ենք, և որի մէջ մենք, ինչպէս ուսուցանում էր սուրբ առաքեալն Պօղոս, ապրում ենք, շարժւում և գոյութիւն ունինք (Կող. ա. 16, 17): Այդպէս ուրեմն, ուսումնասիրեցէք և բնագանցութիւնը. միայն չկարծէք թէ նրա խնդիրները դպրոցական նստարանի վրայ կարող են վճռուիլ: Ո՛չ, այս խնդիրները վճռում են միայն իսկական բուն մարդկային կեանքի երկար փորձառութեամբ: Եւ երջանիկ է նա, ով որ կարո-

դացաւ այդ խնդիրները լուծել այնպէս, որ ջերմնաւորութեամբ հաւատալով իւր գտած ճշմարտութիւններին, կարողանում է այնպէս հանդիստ ննջել, ինչպէս մանուկը իւր մօր գրկում:

VI. Մեր հոգու միւս գործողութիւնը, որ վարժութեան կարօտ է, երեւակայութիւնն է: Ես շատ կասկածում եմ, որ թէ ուսուցիչները և թէ ուսանողները բաւական համոզուած լինին թէ՛ սրբան կարևոր է այս ընդունակութիւնը: Չատերը մինչև անգամ այդ արհամարհում են, որովհետեւ ըստ երևոյթիին նա աւելի զբաղւում է վերացական դադափարներով, քան թէ փաստերով, և այդ պատճառով թրւում է թէ ոչինչ նշանակութիւն չունի, մանաւանդ գրական գիտութիւններ ձեռք բերել ցանկացող երիտասարդի համար: Բայց իրօք այդպէս չէ: Ամենքին յայտնի է, որ առաջնակարգ ուսումնականներն իրենց ամենանշանաւոր գիւտերով ողևորւած երեւակայութեան կենդանացուցիչ գորութեանն են պարտական: Սրան ապացոյց են ի միջի այլոց բանաստեղծ Գեօթէի մեծակշիռ գիտողութիւնները բուսաբանութեան և ոսկրաբանութեան ճիւղերում: Երեւակայութիւնը գիտութեան թշնամի է հանդիսանում միայն այն ժամանակ, երբ անխոհմարար է ներգործում, այսինքն կամայապէս և քրտապաշտութեամբ, իսկ խոհեմ բանականութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած գործելով, նա նրա ամենալաւ և ամենակարևոր դաշնակիցն է դառնում: Մանաւանդ որ պատմութեան և իրական փաստերի բոլոր շրջանների համար երեւակայութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ է, որքան և բանաստեղ-

Ժութեան համար: Իրաւ է, պատմաբանը չի կարող իրանից փաստեր ստեղծել, բայց նա պէտք է հըմտութեամբ դասաւորէ փաստերը և գեղեցիկ ոճով հաղորդէ, իսկ այս առանց երեակայութեան անկարելի է: Գախարդական հեքիաթները և ամեն տեսակ վիպասանութիւնները նոյնպէս իրենց արժանաւորութիւնն ունին և խոհեմաբար գործածուելով, պակաս չեն նպաստի երեակայութիւնը կրթելուն: Բայց այս ընդունակութեան զարգացման համար ամենաօգտակար վարժութիւն ներկայացնում է իրական աշխարհի ծանօթութիւնը: Երեակայութիւնը զարգացնելու և կրթելու համար կարիք չկայ մարդկային ընաւորութեան ու վիճակի նկարագրութիւնները վիպասանութեանց մէջ որոնելու: Աղէքսանդր Մակեդոնացու, Լիւտէրի, Գուտաւ Ազօլֆի կամ աշխարհիս ասպարիզում որ և է երեւելի մարդու կեանքը, որոնց մէջ մարմնանում է հէնց իրենցից ստեղծուած նոյն ինքը պատմութիւնը, աւելի մեծ կրթողական նշանակութիւն ունի մեր նպատակի համար, քան երբ և իցէ շարագրած վէպ կամ վիպասանութիւն: Բանաստեղծութիւնը ամենի վրայ հաւասարապէս չի ներգործում, բայց մարդ չկայ, որի վրայ մեծ քաջագործութեան օրինակը շատ կամ քիչ սաստիկ տպաւորութիւն չ'անէր: Երեակայութիւնը կրթելով մեծ մարդոց կենսագրութեամբ, կրկնակի օգուտ ենք ըստանում, միանգամից ծանօթանում ենք և այն բանին, թէ ի՞նչ է կատարուած, և թէ ի՞նչ պիտի կատարուէր: Բայց որպէս զի երեակայութիւնը հաւասարաչափ զարգացնենք, բաւական չէ ախորժելի և

վսեմ պատկերներ զարթեցնել մեր հոգու մէջ, այդպիսի սոսկ բացառական գինութեամբ երեակայութեան ոյժը չի ամբապնդուի: Մի բան կարգալիս, մենք անպատճառ պէտք է ստիպենք մեր երեակայութեանը, որ նա կատարելապէս ըմբռնէ իւր մտքի առաջ հանդիսացող պատկերները, և չբաւականանայ մինչև որ նա չկարողանար ողջ նկարագրած անցքը հարկաւոր յաջորդականութեամբ վերարտադրել, իւր բոլոր ընաւորական յատկանիշներով: Ինչպէս որ քիչ չեն այնպիսի մարդիկ, որոնք ըստ երեւոյթին աչքերը բաց կեանք են անցնում, և դարձեալ ոչինչ չեն նկատում, այդպէս էլ քիչ չեն և այնպիսիք, որոնք գրքեր են կարդում և գլուխը լցնում բազմաթիւ փաստերով, միևնոյն ժամանակ չպահպանելով ոչ մի կենդանի պատկեր, որը հանգստութեան ժամին կարողանար զրգռել նոցա երեակայութիւնը. կամ կեանքի ծանր բոպէներում զինաւորէր նոցա համբերութեամբ և անվեհերութեամբ: Այս պատճառով, երիտասարդներ, ամեն անգամ, երբ ընտիր հեղինակութեան մի գլուխը կարդացիք, հարցրէք ձեզ ո՞չ թէ նորա մասին, թէ ի՞նչ է զրած ձեր կարդացած երեսներում, այլ թէ ի՞նչ է նկարագրուած ձեր երեակայութեան լուսաւորած թանգարանում: Պահպանեցէք ձեր վառ երեակայութիւնը, և թող նա միշտ լցուած լինի կենդանատիպ պատկերներով: Չը կարծէք, թէ դուք ճանաչեցիք փաստը, եթէ միայն գիտէք, թէ նա կատարուեցաւ: Ո՛չ, փաստը ձեզ միայն այն ժամանակն է յայտնի, երբ կարող էք պատկերացնել, թէ նա ի՞նչպէս կատարուեցաւ:

VII. Թէև «երևակայութիւն» խօսքը նշանակում է մի ընդունակութիւն, որը որոշեալ չափով կարող է իւրաքանչիւր անհատի սեփականութիւն համարուիլ, բայց նա կարծեմ աւելի ամուր կապուած է այն պատկերացումների և հողեկան շարժողութեանց դասի հետ, որ մենք, մի ուրիշ օրինակելի բառ չ'ունենալու պատճառով, էսթետիքական (գեղասիրական) ենք կոչում: Մարդս կարող է ապրել և ազնիւ ապրել. և միևնոյն ժամանակ շատ աղքատ երևակայութեան տէր լինել: Հէնց այդպէս և տունը կարող է հաստատուն կառուցանուիլ, որ անձրևից ու ցրտից բոլորովին պաշտպանէ, բաւականաչափ լուսաւոր լինի և միևնոյն ժամանակ շատ տղեղ արծաթին տեսք ունենայ: Ոչ ոք ի հարկէ, յօժար կամօք չի ապրիլ այդպիսի տղեղ տան մէջ, եթէ կարողութիւն ունի աւելի լաւ և գեղեցիկը վարձելու: Այդպէս էլ *գեղեցկութիւնը* — առողջ երևակայութեան այս բնական կերակուրը ամեն մարդու որոնելու առարկայ պէտք է դառնայ, եթէ որ մարդս ցանկանում է կեանքի վսեմ նպատակը արժանապէս լցուցանել, այսինքն ըստ կարելոյն աւելի մեծ կատարելութեան հասնիլ: Եթէ ճշմարիտ է, ինչպէս վերնն ասացինք, որ մարդս միայն գրքերով չէ ապրում, սրանումն էլ կասկած չը կայ, որ նա միայն գիտութեամբ էլ չէ ապրում: «Մի բան գիտենալ երբէք աւելորդ չէ» — ասւ. նորագոյն ժամանակների ամենախելօք մարդիկներից մինի խելօք խօսքը: Բայց անշուշտ այս խօսքերով նա ամենեին չէր կամենում ասել, որ լաւ է ունենալ ամեն անկարգ, անսխտեմ գիտութիւն: Ո՛չ, այս խօսքերի

միտքն այն է, որ ամեն տեսակ անակնունելի կարիքի համար միշտ օգտակար է ամեն աչքի ընկնող բաները ուշի ուշով նկատել, մինչև անգամ եթէ այն աննշան էլ լինի: Միշտ նշանաւոր բանը ի հարկէ, պատրաստ չէ մեզ համար, բայց և աննշանը, որին մենք շատ յաճախ պատահում ենք, անկարելի է որ բոլորովին զուրկ լինի բարութիւնից, ուրեմն չպէտք է արհամարհենք, այլ նրանից էլ շահուենք: Երիտասարդի մշտական ձգտողութեանց արժանաւոր առարկան պէտք է լինի ո՛չ գիտութիւնը առ հասարակ, կամ ուրիշ որ և է բան աւանց զանազանութեան՝ այլ բարութեան, վսեմութեան և գեղեցկութեան գիտութիւնը: Բայց այս ձեռք բերել կարելի է միայն երեւակայութեան մասնակցութեամբ և միայն այն դիպուածում, երբ չեն մոռանում հոգու էսթետիքական կրթութիւնը:

Ուրիշ խօսքով՝ բանաստեղծութիւնը, նկարչութիւնը, երաժշտութիւնը և առ հասարակ գեղարուեստները, որոնք ամեն կերպ նկարագրում են վսեմն ու գեղեցիկը, ոչ թէ միայն առանձին տաղանդների մասնագիտական ուսումնասիրելու առարկայ պէտք է լինին, այլ և ամեն մի ինքնակատարելութեան ձգտող մարդու ընդհանուր կրթութեան առարկայ: Մարդս կարող է խոհեմ, գործունեայ, իր արարմունքների մէջ հաստատակամ լինել, գործնական և առ հասարակ լաւ նախապատրաստուած ծանր աշխատանքի համար, բայց մի և նոյն ժամանակ չ'ունենայ հրապուրիչ յատկութիւններ, այսինքն լինի անշնորհք, անճոռնի, վայրենամիտ, կռուարար, յա-

մառ, յանդուզն, կոպիտ և այլն: Էսթէտիքական կրթութեան շնորհիւ բնաւորութեան այդպիսի խորտուբորդութիւններ յարդարելը՝ շատ օգտաւէտ բան կը լինէր հասարակութեան համար և հէնց նոյն ինքնանձնաւորութեան համար կարող էր նշանաւոր բարւորման աղբիւր լինել: Այս պատճառով, սիրելի ընթերցող, անդադար հոգացէք, որ ձեր հրեակայութեանը ըստ կարելոյն յաճախակի իր բնական կերակուրը մատուցանէք. այսինքն՝ ամեն տեսակ դեղեցիկ առարկաներով զբաղեցնէք նրան: Եթէ քաղաքում մի հոյակապ շինութիւն նոր աւարտուել է, կանգնեցէք նրա առաջ և ուշադրութեամբ գննեցէք. եթէ ընտիր պատկերների հանդէս է բացուում, որքան էլ զբաղուած լինիք ձեր սովորական գործերով, ազատ ժամ գտէք, որ գոնէ փոքր ինչ նայէք այս պատկերների և հիանաք նոցա դեղեցկութեամբ: Վերջապէս եթէ քաղաքային կրկէսը հմուտ ձի հեծնողներ և երեւի ձեռնածուներ են եկել, գնացէք և նրանցը տեսնելու. չը կարծէք թէ նոցա ճարպիկ թռչկոտելը և պտոյտքները միայն հասարակ ձեռնածութիւն է երեխանց զուարճացնելու համար.— ընդհակառակն, սորա մարդկային մարմնի զարմանալի ոյժի և ճկունութեան արհեստագիտական ձեւացումներ են, որոնց տեսնելով՝ ամէն մարդ պիտի զարմանայ: Առհասարակ, եթէ դուք ցանկանում էք զարգանալ, կատարելագործուիլ, մի վախենաք հիանալ և զարմանքին յանձնատուր լինել:

Միայն դեղեցկի և վտեմի վերայ զարմանալով, մենք կարող ենք մօտենալ մի փոքր այն առարկայի

նմանութեան, որի վրայ զարմանում ենք, և այն մարդը որն այս հրաշալի աշխարհում զարմանքին անձնատուր չէ լինում, զրանով ոչ թէ այն է ապացուցանում, թէ աշխարհումս ոչինչ զարմանալու բան չը կայ, այլ միայն այն, որ իր սեփական ձգտումները աննշան են և ընդունակութիւնները չնչին:

Այն երիտասարդի համար, որը էսթէտիքական զարգացման բնական ճանապարհն է որոնում, ոչինչ այնպէս արդելք չի լինի. քան իմաստակութեամբ արժանանալ «ոչնչի վերայ՝ չը զարմանալու» անպտուղ համբաւին *): Եթէ կեանքից յոգնած, ծերացած ցինիկոս փիլիսոփան nil admirari կանոնին է հետևում, այդ նրան կարելի է ներել. բայց յոյսերով լի երիտասարդի շրթունքներից լսել այդ կանոնը՝ ճշմարիտ որ զգուելի է: Նոյնպէս վրդովեցուցիչ է, երբ տեսնում ես որ մի երիտասարդ, որը դեռ ևս ոչինչ չէ արել ինքը, բայց աշխատում է սխալներ որոնել այնպիսի մարդոց հեղինակութեանց մէջ, որոնք փոքր ի շատ է անուն են հանել. և նա այդ սխալներ ստորտելը անուանում է «քննադատութիւն»: Երիտասարդի առաջին գործը պիտի լինի ամեն տեղ ոչ թէ սխալներ, այլ դեղեցկութիւններ որոնելը: Ամեն քննադատութիւն, որ այս անուանս արժանի է, երկարատե փորձաւորութեան և հիմնաւոր գիտութեան հասունացած պտուղն է: Միայն ծեր զինուորը կարող է ասել, թէ պատերազմները ինչպէս պիտի առաջ տանուին: Ո՛չ որ, ի հարկէ, երիտասարդներից չէ

*) Հօրացիոսի կարծիքով (Նամակներ. I 1, 6) երջանիկ լինելու միջոցներից մէկն է սնոյի վրայ չզարմանալ. (nil admirari.)

խլում ե իրենց սեփական հայեացքն ունենալու իրա-
ւունքը իրերի վրայ, նոքա, ի հարկէ, պէտք է իրա-
ւունք ունենան և իրենց սեփական դատողութիւնն
ունենալու. բայց սրանից չի հետևում, թէ նոցա հա-
յեացքներն ու դատողութիւնները մամուլի միջոցով
պէտք է երևան գան: Անփորձ մարդու տպագրական
կարծիքները կարող են միայն հասարակութիւնը մո-
լորեցնել և զրոյի սիրտը ապականել: Ես առաջի որ
գեղեցիկը և վսեմը էսթէտիքական ընդունակութեանց
բնական և ամենաուղղ կերակուրն են: Ծաղրականը
և երգիծաբանականը այս դիպուածում միայն օժան-
դակ միջոցներ են: Մարդս եթէ չի կարողանում ծի-
ծաղել, շատ բանից է զրկուած. բայց ծիծաղը թէ
և վատ սովորութիւններից յետ է պահում մեզ, սա-
կայն ամենևին չէ ազնուացնում մեր հոգին: Կեանքը՝
ծանր բան է, և մինչև այժմ ոչոր ծաղրածութեամբ
ոչ երևելի և ոչ բարի է դարձել: Ամենամեծ երգիծա-
բանութիւնը, ինչպէս օրինակ Արիստոֆանինը, միայն
համեմունքի նշանակութիւն ունի. բայց յայտնի է որ
ոչոր սոսկ պղպեղով ու վանիլով (հոտաւէտ տունկ).
չէ կերակրում:

Տօրվալդսէնի Կոպէնհագեան թանգարանի նման՝
երիտասարդի միտքը պիտի հարստանայ ամեն հրա-
շալի ձևերով և պատկերներով Փրկչի և առաքելոց
հեղ վեհութիւնից սկսած, մինչև յունաց կուպիդոն-
ների և յուշկապարիկների ամենանուրբ շքնադու-
թիւնները, և ոչ թէ մի առանձին բաւականութիւն
գտնէ ճիւղական նկարներ զննելու մէջ, որոնք միայն
ճաշակն են փշացնում: Ամեն բանում միշտ ծաղրալի

կողմը գտնելու սովորութիւնը փոքրօգուծեան ամե-
նահաստատ նշանն է: Որովհետև ծաղրականը, ինչ-
պէս Արիստոտէլն էլ նկատել էր, միշտ միայն արտա-
քին նշան է: Երգիծաբանական վէպերի և նկարագիր-
ների կարգալը, որոնք շատ առատ են մեր ժամանակ,
երբեմնապէս միայն ժամանակ անցկացնելու համար
կարելի է նշանակել, ինչպէս և լաւ կատակերգու-
թիւնը. բայց ծանրաբարոյ երիտասարդների համար
գեղարուեստներով պարապելը աւելի հետաքրքիր
բաւականութիւն է պատճառում, քան անպիտան և
արհամարհելի մարդոց ծաղրալի պատմութիւններ
կարգալը: Իսկ ծանր աշխատանքից յետոյ լաւ գոր-
ծիքի վրայ նուագելը կամ մի հին կամ նորագոյն
ժամանակների օտարագլխի հեղինակի խելօք խօսքերի
թարգմանելը մայրենի լեզուով և ընտանի ոճով այնու
ամենայնիւ աւելի օգտակար և ախորժելի հանգստու-
թիւն է, քան ծիծաղաշարժ գրքերի կարգալը, — որը
պիտանի է միայն մտաւոր անշարժութեան ամենա-
սաստիկ ըրպէներում և այն մարդոց համար, որոնք
չեն սիրում ուղեղին ծանրութիւն տալ:

VIII. Հետեւալ հոգեկան կարողութիւնը, որը ա-
ռանձին վարժութիւն ու աշխատանք է սլահանջում,
իշողութիւնն է: Անօգուտ է գանձ հաւաքելը, երբ
նրա պահպանելու համար տեղ չը կայ. հէնց այդպէս
էլ անօգուտ է այնպիսի բան սովորել, որը անկարե-
լի է յիշողութեան մէջ պահել: Բարեբաղտաբար յի-
շողութիւնը այնպիսի ընդունակութիւն է, որ վար-
ժութեան միջոցով ուրիշներից աւելի հաստատ կա-
րող է կատարելագործուիլ: Բացի սրանից, տկար յի-

չողութեան համար կան և օժանդակ միջոցներ, որ պիտի չը կան ոչ տկար երեակայութեան և ոչ տկար բանականութեան համար: Ան այն ամենազլխաւոր պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են երեակայութեամբ ընդունած փաստերը յիշողութեան մէջ պահպանելու համար:

ա. Առաջին տպաւորութեան պայծառութիւնը, յստակութիւնը և ոյժը: Երբէք չը յուսար, որ դուք վայր ի վերոյ և անճիշտ ըմբռնածը կը կարողանար մտաբերել: Բազմաթիւ մութ և թոյլ տպաւորութիւնները, որոնք արագութեամբ ներգործում են մեր հոգու վրայ, շատ շուտով են անյայտանում մարախուղի մէջ, որը ամեն ինչ ծածկում ու մթնացնում է: Յիշողութեան համար աւելի ձեռնտու է նշանաւոր առարկայի միայն մէկ յատկութիւնը պայծառ պատկերացնել, քան ամբողջի մասին մութ պատկերացումներ ունենալ:

բ. Յիշողութեան ամենալաւ օժանդակ միջոցներն են կարգը և դասակարգութիւնը: Գասակարգութեան մէջ դասեր միշտ քիչ են, իսկ անհատներ շատ. լաւ իմանալով դասը, մի և նոյն է թէ անհատի ընաւորութեան ամենաէական մասը գիտենաս. իսկ այս մի և նոյն ժամանակ ամենից պակաս է ծանրաբեռնում յիշողութիւնը:

գ. Մանաւանդ շատ մեծ նշանակութիւն ունի կրկնութիւնը: Եթէ մեխը (բեռը) չի մտնում տախտակի մէջ մուրճի մէկ խփելուց, խփեցէք կրկին և կրկին անգամ: Այսպիսի դիպուածում յամառ ընդդիմութիւնը միշտ յաղթում է: Այսպէս օրինակ, եթէ

մինը դժուարանում է միտը պահել, որ բառս *Դէվա* սանսկրիտերէն նշանակում է *Աստուած*, բաւական է որ նա այս օտար բառը մէկ շարաթ շարունակ օրը եօթն անգամ կրկնէ, և աներկբայ է, որ նա այլ ևս չի մոռանալ այդ բառը: Որքան աւելի տկար է ի բնէ մարդու յիշողութիւնը, այնքան աւելի վճռաբար կատարելութեան պէտք է հասցնէ մարդս սերտելու միջոցով: Մեր ընդունակութիւններն էլ երբեմն ծոյլ ձիւ պէս հարկաւոր է մտրակել, այլապէս նորա առաջ չեն գնում:

դ. Պատահում է և այնպէս որ շատ անգամ տկար յիշողութիւն ունեցողը տրամաբանական ոյժ ունի: (Հոգեխօսների պատճառի զգացումը): Այս դիպուածում մեզ երեացող պակասութիւնը հեշտութեամբ կարող է իսկական օգտի փոխուիլ: Ըստ արագ յիշողութեան տէր մարդիկ շատ յաճախ բաւականանում են այս բնական ընդունակութեամբ, և չեն հոգում այլ ևս նրա զարգացման մասին. որովհետև նոցա սուր յիշողութիւնը առանց այդ էլ կարողութիւն է տալիս յաջողակութեամբ յայտնելու իւր *մենմօնիկային* տաղանդը, որը իսկապէս սոսկ թութակի տաղանդ է *): Բայց ով որ դժուարանում է փաստերն առանց բացատրութեան միտը պահել, նա որոնում է այս փաստերի տրամաբանական կապը, և նրանով ամրացնում յիշողութեան մէջ այն, ինչ իր

*) Մենմօնիկան (յունարէն *mneme* բառից, որ նշանակում է յիշողութիւն, նկատողութիւն.) յիշողութիւնը կատարելագործելու արհեստ է, յունաց Լեմոնիդաս փիլիսոփայի հնարած:

բնական մտաւոր շրջանով նա չէր կարող ըմբռնել իբր կամայական և անբացատրելի շարք:

Ն. Երբեմն և դադափարների արհեստական միաւորութիւնը կարող է օգտակար լինել. այդպէս օրինակ՝ աշակերտը հեշտ կարող է միտը պահել, որ Արիդոս քաղաքը Հելեսպոնտոսի Ասիական ափումն է գտնուում, եթէ նրա ուշադրութիւնն այն հանգամանքի վրայ դարձնուի, որ Արիդոս և Ասիա անունները մի և նոյն տառերով են սկսուում: Բայց այդպիսի մանկավարժական ձևերը կամ աւելի ճիշտ է ասել ձեռնածութիւնները գուցէ կարող են մի վատ դաստիարակուած վարժուհու հիացնել,—իսկ հասունացած բանականութեան համար նորա անպէտք են: Ես հաւատ չեմ ընծայում այդպէս անուանեալ մեմօնիկայի արհեստական ձևերին, որովհետև դորա ծանրաբեռնում են երևակայութիւնը անթիւ կամայական ու ծաղրելի նշանակներով, որոնք խանգարում են մեր հոգու բնական գործունէութիւնը: Պատմական տեղեկութիւնները, որոնց համար սովորաբար գործ է ածուում այս տեսակ արհեստականութիւնը, աւելի լաւ են միտը պահուում պատճառական կապակցութեան օգնութեամբ, կամ մինչև անգամ մեծ անունների դիպուածական միաւորութեամբ: Այդպէս օրինակ, դժուար չէ միտը պահել, որ Պլատոնը 29 տարեկան էր, երբ Սոկրատէսը թունալից բաժակն ընդունեց, և թէ Արիստոտէլը այս Պլատոնի աշակերտն էր, ապա և ուսուցիչ Փիլիպոս Մակեդոնացու այն հանրահռչակ որդու, որը իր յաղթական զօրքի միջոցով Ինդոսի ափերում Սոկրատէսի և Պլատոնի լե-

զուն հնչեցնել տուեց բրահմաների օրհներգութեանց սրբազան բարբառի հետ ի միասին:

Վերջապէս գ. Որքան էլ ուժեղ չը լինէր ձեր յիշողութիւնը, երբէք մի արհամարհէք այն ճշմարիտ օգնութիւնը, որ տալիս են քաղուածքները և գրաւոր նկատողութիւնները: Թղթով խօսելու սովորութիւնը ի հարկէ, չի ամրապնդում, այլ աւելի թուլացնում է յիշողութիւնը. բայց եթէ ճշմարիտ օգտակար տեղեկութեանց պաշար ունիք, գրքերի գլխաւոր գաղափարները առանձին նշանակած, դորա ձեզ միջոց կը տան դիպուած նիւթը հարկաւոր եղած ժամանակ մեծ քանակութեամբ գործածելու: Այս առթիւ երիտասարդը իր ուսումնական պարապմունքները սկզբից պէտք է մի քանի գրքերի մէջ է մէջ սպիտակ թղթեր կարէ, ուրիշների մանրամասն բովանդակութիւնը գրի անցնէ կամ թէ ամեն անգամուայ կարդացածը առանձին ցուցակում յիշատակազրէ. այս միջոցներով նա կարող է հեշտութեամբ և շուտով հարկաւոր տեղեկութիւնները հաւաքել:

Մեր քարոզիչներն անկասկած, աւելի մեծ նշանակութիւն կը տային իրենց քարոզներին, եթէ սովորութիւն ունենային մէջ է մէջ սպիտակ թղթեր կարած Աստուածաշունչ գործածել. և իրենց ընտրած բնաբանների մօտին կեանքից վերցրած այնպիսի անցքեր կամ պատմութիւններ յիշատակազրել, որոնք կը ծառայէին մեկնելու կամ լուսաբանելու նոցա ընտրած բնաբանները: Այդպիսով նորա կարող էին մինչև անգամ ի բնէ ամենատար յիշողութեամբ էլ քաղել իրենց դանձարանից և նորը և հինը, և ա-

ուստույթեամբ գործածելով, օգուտ քաղել իրենց հոգևոր ուսումներնեցի այն մասերի մէջ, որոնք այժմ սովորաբար պակասաւոր են թէ իրենց չոր ու ցամաք լինելովը և թէ իրենց դժգոյնութեամբ: Այն ուսանողները համար, որոնք քաղաքական գիտութիւններ են ուսումնասիրում, մի և նոյն նպատակով Արիստոտէլի «Քաղաքագիտութիւն» գրքի մէջ թղթեր կարելը պակաս օգտակար չէր լինելու. այս միջոցը կը զգուշացնէր Հայեացքները այն անշարժութիւնից և միակողմանիութիւնից, որը յառաջանում է մեծ մասամբ հասարակական կեանքի լոկ միայն ամենանոր և ժամանակակից փորձառութեան ծանօթութիւնից:

IX. Կրթութեան ժամանակ թէ ուսումնարանում և թէ համալսարանում յաճախ անուշադիր է թողնուում մի շատ նշանաւոր արհեստ՝ այն է՝ կանոնաւոր, պարզ և համոզեցուցիչ կերպով խօսելու արհեստը: Այս առթիւ ես այստեղ մի քանի նկատողութիւններ կ'անեմ ո՞՞ր մշակելու և աստնախօսութիւնների վերաբերմամբ:

Մարդս ի բնէ խօսող արարած է, և լաւ ոճը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բանաւոր արտայայտութեան արհեստի կատարելութիւն, որը լաւ կրթութեան միջնորդութեամբ բնական ընդունակութեան վարդացումից է ծագում: Ոճի մշակելու համար աւելի լաւ ուսումնարան ներկայացնու է ի հարկէ, երևելի ճարտասանների և մատենագիրների հետ ունեցած մօտ ծանօթութիւնը: Խօսքերի պաշարը, որը մեզնից ամէն մէկն ունի, միշտ կախումն ունի գլխաւորապէս՝

— իսկ մատաղահաս տարիներում և կատարելապէս — այն հասարակութիւնից՝ որի մէջ մենք ապրում ենք: Այս պատճառով կարգացէք երևելի մատենագիրների նշանաւոր գրուածները, և հաւատացած կացէք, որ նրանց լաւ յատկութիւնների մի որևէ մասը ձեր սեփականութիւնը կը դառնայ, միայն թէ ստրկօրէն չը փոխառնէք ո՛ւմ և է խօսելու ձեր: Ինչպէս զէմքի գծադրութեան, այնպէս էլ իւրաքանչիւր մարդու ոճի մէջ մի որոշ անհատականութիւն կայ, որը անպատճառ պէտք է պահպանել: Եւ ձեր ուշադրութիւնը դարձրէք ո՛չ միայն ոճի վրայ, որովհետև ոճը չի կարող ինքն իրան՝ այսինքն մտքերից անկախ մշակուիլ: Որքան դուք հագում էք, որ խօսքը գեղեցիկ և յաջող ձևով արտայայտէք, այնքան առաւել հոգացէք, որ այն՝ ինչ դուք արտայայտում էք, նիւթալի և պիտանի բովանդակութիւն ունենար: Այս հանգամանքում բոլորովին ճշմարիտ են Սոկրատէսի խօսքերը, որ մի անգամ ասաց նա յոյն երիտասարդներին, թէ նորա կարողանում են արդէն արտայայտել, երբ որ խօսելու նիւթ ունին: Նոյն բանն ասաց և Պօղոս առաքեալը իր Կորնթացուց ուղարկած առաջին թղթի մէջ (գլուխ 14), իսկ ամենանոր ժամանակում Գեօթէն, դառնալով գերմանացի ուսանողներին՝

«Ձահուելու համար ազնիւ եղիր,
Ամբոխի ծաղրածու մի լինիր.
Առողջ միտքը սրտի խորքից ևս,
Ինքն իրան կարող է արտայայտուիլ:

հաւատան, որ պիտանի բան ասելու համար,
հարկ չը կայ խօսքերի ետեւից ընկնիլ»:

(ՓՆՈՒՄՏ. I ՄԱՍՆ.)

Սակայն սրա հետ միասին ամենայն կերպով աշխատեցէք մտքերի արտայայտութեան այն սովորութիւնը ձեռք բերելու, որը ներկայացնէր մի ըստ միոջ է խիստ կանոնաւորութիւն, զեղեցիկ զիւրութիւն, կենդանի գոյններով արտայայտութիւն և ոճերի ու դարձուածների մէջ հարուստ բազմակողմանիութիւն. մէկ խօսքով լաւ ոճի բոլոր յատկութիւնները: Բայց կրթիւթիւթ և ընդունակ մարդոց համար ամեն բարեկարգ տէրութեանց մէջ մտքերի զբաւոյն արտայայտութիւնը միայն մի քայլ է դէպի *բերանացին*-այսինքն կապով խօսքի ազատ արտայայտելը: Ո՛չ միայն կոչուումով ճարտասանները, ինչպէս՝ քարոզիչները, փաստաբանները և քաղաքական գործողները անպատճառ ճառեր պէտք է խօսեն, այլ և ամէն մարդու կեանքում կարող են այնպիսի դէպքեր պատահել, որոնք ստիպեն նրան իւր կարծիքը հրապարակով արտայայտելու: Բայց եթէ հրապարակով արտայայտելու սովորութիւնը ձեռք չէ բերած մատաղ հասակից, յետոյ, երբ հարկաւ պէտք է հրապարակով ճառախօսես, միշտ ո՛րև է անյարմարութիւն և դժուարութիւն ես զգում, և սրա հետեանքը լինում է այն, որ շատ անգամ ճառը իւր ազդեցութեան մի նշանաւոր մասը կորցնում է: Այս պատճառով հարկաւոր է որքան կարելի է, վաղօրօք վարժուիլ և մանաւանդ խուսափիլ թղթից ստրկօրէն կախումն ու-

նենալուց, ինչպէս այս նախատեսաւ և Պլատոնը *) . թէ. «Չատ կրթեալ մարդիկ աւելի անբնական ու տգեղ են խօսում, քան անկիրթ ու տգէտ վայրենիները»: Երիտասարդները պէտք է սովորեն մտածել խիստ կանոնաւոր յաջորդականութեամբ, և իրենց մտքերն արտայայտել նշանակեալ կարգով՝ առանց թղթի օգնութեան: Թղթի կտորը, որի վրայ մի քանի գլխի գցող խօսքեր են նշանակած, կարող է յիշողութեան համար իբր օժանդակ միջոց համարուիլ. բայց աւելի լաւ է ըստ կարելւոյն բաւականանալ և առանց այս միջոցի: Ճառախօսը միշտ պէտք է իւր ունկնդիրների երեսին նայէ, բայց այս անկարելի է, եթէ նա ստիպուած է գէթ ժամանակ առ ժամանակ միայն թղթին նայելու: Ազատ խօսելուն իբրև ամենալաւ նպաստող միջոցը աշակերտական ճառախօսութիւններն են, որոնք վաղուց արդէն մտցրած են Չօտլանդական համալսարաններում և որոնք՝ կարելի է ասել, կազմում են նոցա փառքը: Վարժութիւնը տանում է դէպի արհեստ. արհեստը հաւատ է ծնեցնում մարդու մէջ. և սրա հետեանք լինում է այն, որ անյայտանում են թէ ամաչկոտութիւնը և թէ երկիւղը, որոնք շատ յաճախ խանգարում են մտքերի ազատ հոսանքին, բայց որոնք միշտ տիրապետում են առաջին անգամ հրապարակով ճառախօսող երիտասարդներին: Սակայն ցանկալի չէ, որ այդպիսի դիպուածներում այս շատ ընական դժուարութիւնները լիովին անյայտանային: Զափազանց ինքնահաւանութիւնը և համարձակութիւնը՝ աւելի վատ պակասութիւններ են երիտա-

*) Տես Պլատոնի, «Փեդրա»:

սարգ հրապարակախօսի համար, քան թէ մի փոքր ամաչկոտութիւնը: Հրապարակախօսը երբէք չը պէտք է ազատուէր պատասխանատուութեան այն զգացմունքից, որը բնականաբար կապուած է նրա գրութեան հետ. որովհետև նրա խօսքերը ազդում են և պէտք է ազդեն ունկնդիրների մեծ կամ փոքր խմբի մտքերի վրայ: Բայց որպէս զի այս պատկառելի յարգանքը գէպի խօսողը չը ծնեցնէր հիւանդոտ երկչոտութիւն և շփոթեցուցիչ հոգսեր պայմանեալ կարգ ու կանոնի վերաբերութեամբ, ես խորհուրդ կը տայի ամէն մի նոր սկսող հրապարակախօսի ամենեին չը մտածել իւր անձի վրայ. այլ բարձրանալ ամբիօն զբաղուած իւր աւարկայով և անկեղծ ցանկութեամբ իւր խօսքով ըստ չափու կարողութեան օգուտ բերելու: Սրանից, ի հարկէ, չի հետևում, որ ոճի պայծառութեան և հակիրճ արտայայտութեան վերաբերութեամբ անկարելի լինէր բան ուսանիլ փորձուած և ճարտասանութեան տեղեակ մարդուց. ո՛չ, ես միայն կամեցայ ասել, որ համոզեցուցիչ ճառը խկապէս բնական ձիւրք է, որը շատ կամ քիչ ինքն իրան է զարգանում: Իսկ այն կատարելութիւնը, մինչև որը կարելի է հասցնել այս ձիւրքը, արհեստ է, որը պահանջում է ամեն ուրիշ արհեստի նման շատ զէպքերում մասնագիտական ուսումնասիրութիւն և յաճախակի վարժութիւն:

X. Առաջին գլխում ես ասացի, որ զբքերը չեն գիտութեան բնական աղբիւրները. այնուամենայնիւ զարգացման այն աստիճանին, որին հասել է ժամանակակից հասարակութիւնը, զբքերը խաղում են և

պէտք է նշանաւոր դեր խաղան մատաղահաս ուղեղների կրթութեան գործում: Այս պատճառով ես դիտաւորութիւն ունիմ մի քանի խորհուրդներ տալ զբքերի ընտրութեան և գործածութեան վերաբերութեամբ:

Նախ և առաջ իմացէք որ, թէ և զրախանութների դարանները կոտորատում են զբքերի ծանրութիւնից և նոքա անթիւ են, սակայն գիտութեան իւրաքանչիւր ճիւղում միայն շատ քիչ ընտիր հեղինակութիւններ կան, որոնց վերաբերութեամբ միւսները կամ լրացուցիչ են, կամ երբեմն և պատառաբոյժներ: Եւ ծառի շուրջը փաթըթւող բաղեղի նման ընտիր հեղինակութեանց աւելի վնաս են տալիս, քան օգուտ: Օրինակի համար, քանի հազար և մինչև անգամ տասը հազար զբքեր զրուեցան և տարածուեցան բրիտոնէական կրօնի մասին մարդկութեանը Քրիստոսի Աւետարանը քարոզելուց սկսած՝ բայց այն ինչ նոցանում ուրիշ աւելի լաւ բան չի բովանդակում, քան նոյն իսկ Աւետարանի մէջ: Եւ եթէ նոքա վաղը բոլորն էլ անյայտանային երկրի երեսից, քրիստոնէութիւնը զբանով ոչինչ չէր կորցնիլ: Ուսումնական շատ զբքերում, որոնք իւր ժամանակին շատ ազմուկ են բարձրացրել, նոյնքան անմիտ, ինչքան և կարևոր բաներ կարելի է գտնել և շատ քիչ է պատահում գիրք, որի մէջ աւելորդ և անօգուտ դատարկախօսութիւն չը լինէր: Այս պատճառով էլ ամուր պահեցէք ընտիր զբքերը, օրինակելի հեղինակութիւնները, մեծ զաղափարների և ազնիւ կրքերի աղբիւրները, և այնուհետև դիւրին կը լինի ձեզ ազատ մնալ

այն բազմահատոր կողմնակի մեկնութիւններէց, որոնցով բնագրի բովանդակութիւնը նոյնքան միջնա-նում է, որքան և լուսաբանում: Օրինակ՝ երիտա-սարդ աստուածաբանի համար աւելի մեծ նշանակու-թիւն ունի անգիր գիտենալ նոր Կտակարանը, քան թէ կարողանալ հմուտ դատողութիւն անել ժամանա-կակից հոգևոր մատենագիրների հեղինակութեանց մասին: Այս բոլոր հեղինակութիւնները գեղեցիկ են. բայց դոքա միակը չեն, ինչ որ հարկաւոր էր: Քրիս-տոնէական բարձր կատարելութեան ձգտիլ կարելի է և առանց նոցա, բայց ոչ առանց Ս. Գրքի: Այս պատ-ճառով էլ կրկին դարձէք միշտ դէպի ընտիր հեղինա-կութիւնները, որոնց շուրջը պտոյտ է եկել մարդկա-յին մտածողութեան ու վիճակի պատմութիւնը: Քա-ղաքագիտութիւնից կարդացէք Արիստոտէլ, Մաթե-մատիքայից՝ Նիւտոն, Փիլիսոփայութիւնից՝ Լէյբնից, բանաստեղծութիւնից՝ Չէքսպիր, բնական գիտութիւ-նից՝ Փարազէյ: Անուշադիր մի թողնէք և այն երևելի մարդոց, որոնք թէ և չը հասան մարդկութեան հա-մար կշիռ ու նշանակութիւն ունեցող ուսումնական եզրակացութեանց, այնու ամենայնիւ օգուտ բերին իւր ժամանակին նրանով, որ բողոքում էին ընդհա-նուր տարածուած մոլորութեանց դէմ և զրգում ի-րենց ժամանակակիցներին դէպի աւելի առողջ մտա-ծողութիւն և գործունէութիւն: Այդպիսի մարդոց պատկանում են Փրանսիայում Վոլտէր և Անդրիայում Գաւիթ Իււ: Բայց ի հարկէ, ձգտելով աւելի մօտիկ ծանօթանալու բոլոր այդպիսի օրինակելի խելքի տէր և մտածողութեան ու գործունէութեան աշխարհում

կշիռ ու նշանակութիւն ունեցող մարդոց հետ, դուք ցաւօք սրտի կը զգաք, որ ձեր պարապմանց սկզբին միշտ չէք կարող օգուտ քաղել նոցանից. դուք կարիք կը զգաք աստիճաններ որոնելու, որոնցով կարելի լինէր բարձրանալ նոցա մօտ, որոնք բարձր են սա-ւառնում: Եւ այդպիսի աստիճաններն են փոքրիկ գրքերը: Այս պատճառով մի արհամարհէք փոքրիկ գրքերը, նոքա, այդպէս ասել, գիտութեան մեծ ամ-բողին մերձենալու թումբերն են, և դոցա վրայից թռչելը անվտանգ չէ: Ընդհակառակն, ուսումնասիրե-լով օրինակի համար լեզուները, աւելի լաւ է մի հա-մառօտ քերականութիւն վերցնէք քան ընդարձակ. և ճշտութեամբ ուսումնասիրեցէք նախ՝ հիմքը, կազ-մուածքը, ոսկրները և կոշտ կմախքը, նախ քան խո-րասուզուիք կենդանի ֆիզիօլօգիայի բազմաբարդ հիւսուածքում: Սկզբում այս բանը կարող է անյար-մար երևիլ. բայց շատ անախորժութիւններից կ'ա-զատէ ձեզ ապագայում: Բայց հիմնաւորապէս ուսում-նասիրելով փոքրիկ գրքոյկը, չի նշանակիլ անգիր սերտել այն: Իրաւ է, նրանից շատ բան պիտի պա-հուի յիշողութեան մէջ, բայց այդ դեռ ևս ամենան-շանաւորը և շատ էլ կրթողականը չէ: Անգիր սեր-տելը գուտ մեքենայական գործողութիւն է, որից ա-մէն մի մտածող անհատ պիտի խորշի. և մի և նոյն ժամանակ նա շատ սակաւ է հարկաւոր, թէ և գործ է ածուում շատ յաճախ: Անգիր կը սերտի միայն նա, ով որ չի կարող կամ չի կամենում մտածելուն ընտե-լանալ. Իսկ իմ խորհուրդս այս է. մտածեցէք որքան կարող էք, միշտ մինչև կարգալը կամ գոնէ կարգա-

լու միջոցին: Եթէ դուք կարող էք ձեր սեփական խելքով իմանալ, թէ ինչո՞ւ եռանկեան երեք անկիւնները, ոչ միայն իրականութեան մէջ երկու ուղիղին են հաւասար, այլ և գործի էութեամբ պիտի լինին հաւասար, դորանով դուք շատ աւելի կը նպաստէք ձեր մտաւոր ոյժերի զարգացման, քան թէ անզիր սերտէք Եւկլիդէսի տասն երկու զբքի բոլոր ապացոյցները: Ապա խորհուրդ եմ տալիս ձեզ կարգալորքան կարելի է սխտեմատիքաբար և ժամանակազրական կարգով: Առանց կարգի փաստերը չեն հիւսուում մտաւոր շրջանում. ամենաբնական և լաւ կարգն է գենետիքականը՝ (գոյացուցանողական) — այսինքն որով ցոյց է տրուում մի բանի ծագումն ու զարգացումը կարգով: Կարգացէք օրինակի համար Պլուտարքոսի ընդարձակ կենսագրութիւնները ժամանակազրական կարգով Թէգէոսից սկսած մինչև Կլէօմէնն ու Սրաթր, և ձեր պատկերացման առաջ կը ներկայանայ յոյների աւելի կենդանի պատմութիւնը, քան ինչպիսին կարող էր տալ ձեզ մինչև անգամ Գրոտէն կամ Կուրցիուսը: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ այս կանոնը, ինչպէս և ամեն ուրիշ կանոն զանազան դիպուածներում առանց բացառութեան չի կարելի գործածել: Սխտեմատիքաբար կարդալու միջոցին իբր բացառութիւն մեծ նշանակութիւն ունի հակումն: Եթէ դուք սաստիկ ցանկանում էք պատմութեան որ և է առանձին շրջանի հետ ծանօթանալու, հետևեցէք այդ ցանկութեան: Միայն գործին ձեռք զարկէք ճշտութեամբ և հիմնաւորապէս: Ամբացած շրթայի մի օղակը իբր բնական կապով աստիճանաբար ձգում է դէպի ինքը

և մնացածները: Մի սիրելի տեղից դէպի միւսն անցնելիս, դուք շուտով կարեւորութիւն կը զգաք խիստ ժամանակազրական հետեականութեամբ կապել զոցա: Խրատելու համար կարելի է առ հասարակ թոյլ տալ և պատահական, անսխտեմատիքական ընթերցումն. բայց այդ տեսակ ընթերցումը կարեւոր հանգստութեան և հոգոյ թարմութեան համար է նշանակուում և կը թողական ոյժ իսկապէս չունի: Այդպիսի խրատական ընթերցումը մշտական դառնալով, մտաւոր շրջանին կարող է վնասել քան օգնել, այն ինչ մեր ժամանակ դրան յանձնատուր են լինում շատ երիտասարդներ: XVI և XVII դարերի մեծ ուսումնականները մեզպէս շատ զբքեր չունէին, բայց նոքա իրենց քիչ ունեցածից հիմնաւորապէս էին օգուտ բաղում: Անեկզօտներ կարդալու սովորութիւնը նման է ճահճում փոքրիկ շան հոտոտելուն, որը ամեն ինչ հոտոտում է, և ոչինչ չի բռնում. այն ինչ ճշմարիտ ընթերցողը իր նախատիպը գտնում է Յակոբի մէջ, որը ողջ գիշերը անընդհատ մենամարտեցաւ հրեշտակի հետ և յաղթող դուրս եկաւ, թէ և դրանով իր ազգըը վնասեց:

XI Այստեղ ի դէպս մի քանի նկատողութիւններ կ'անենք մասնագիտական կարդալու վերաբերութեամբ: Երիտասարդների մէջ սովորաբար յայտնուում է մի շատ բնական ձգտումն որքան կարելի է շուտով սեփական մասնագիտութիւնն ընտրելու, այսինքն այն պարապմունքը, որին գերմանացիք հացի սարապմունք շատ նշանաւոր անունն են տալիս: Բայց կասկած չը կայ, որ այդպիսի սահմանափակ մտքով,

ինչպէս երիտասարդները մասնագիտութիւնն են հասկանում, իւր մէջ մի սխալ է պարունակում, ինչպէս որ այս պարզ ապացուցուած է թէ մասնագէտների անձնական փորձով և թէ արուեստների կատարելագործութեան պատմութեամբ: Նախ՝ փոքր ինչ լուրջ մտածելն արդէն կարող է պարզել երիտասարդին, որ այն, ինչ նա այժմ գուցէ աւելորդ շքեղութիւն կամ մինչև անգամ բեռն է համարում իւր համար, հէնց այդ կարող է նրան ծառայել իբրև ամենանշանաւոր և ամենաօգտակար զէնք նրա ապագայ գործունէութեան համար: Այս կարծիքը շատ իրաւացի է մանաւանդ լեզուների վերաբերութեամբ, որոնք սկզբում ըստ երևութին, խանգարում են իրական աւարկաներով պարապելու, բայց ժամանակով այնքան աւելի անհրաժեշտ են դառնում, որքան աւելի մեր գործունէութեան շրջանը լայնացնում ենք և մասնագիտական պարապմունքի մէջ հաստատուում: Եթէ լեզուագիտութեանը շատ յաճախ մեծ նշանակութիւն էին տալիս, այս միայն այն պատճառով էր, որ այս գիտութիւնը ինքն իրան նպատակ էր համարում: Իսկ լեզուները մտածող մարդու ձեռքին իբրև միջոց նպատակին հասնելու համար անզին են: Այդպէս անուանեալ սոսկ մասնագէտը միշտ սահմանափակ մարդ է. բայց աւելի վատ ևս՝ նա, յայտնի մտքով, արհեստական մարդ է. արհեստական հմտութիւնների և մասնագիտական տեղեկութիւնների խմորուած արարած է, հասասար հեռացած ինչպէս բնութեան մեծ ճշմարտութիւններից, նոյնպէս և մարդկային հազորակցութեան կենդանացուցիչ ազդեցութիւնից: Այդ-

պիսի մասնագէտը հասարակութեան մէջ, թող լինի նա ամենաընդունակներից, ամենաանշան դերն է խաղում, որովհետև նա իր մարդկայնութիւնը թաղեց իր կոշման մէջ. նա կաշուեգործ է, և միայն կաշուի մասին խօսել գիտէ. նա ուսումնական է, որից բորբանած զրբերի հոտ է փչում, ինչպէս մոլի ծխախոտ քաշողից թամբաքուի հոտ: Այս պատճառով, մասնագիտական պարապմանց յետևից գլխասպառառ ընկնելու փոխանակ, երիտասարդն աւելի լաւ կ'անէ, եթէ ըսկսի կարելոյն չափ խուսափիլ ուսումնական արհեստականութեան ըթացուցիչ ազդեցութիւնից: Նա դեռ ժամանակ կ'ունենայ սոսկ մասնագիտական գործունէութեան գիշատիչ զօրութիւնը զգալու: Թող նա, աւելի լաւ է, ուրախ տարածէ իւր թխերն որքան կարող է աւելի ընդարձակ շրջանում:

«Նրա համար է երիտասարդութիւնը՝
Որ թխերն ազատ տարածենք.
Ե՛ւ արհամարհենք և՛ սիրենք»:

ԳեՕԹէ.

Իսկ, ով որ արհամարհելով ընդհանուր կրթութիւնը, կը ցանկանար բացառապէս որ և է մասնագիտութիւն ուսումնասիրելուն ուղղել իւր խելքը, նրան կ'ասենք, որ այդպիսի ուսումնասիրութիւնը, որքան էլ կատարեալ և հիմնաւոր լինէր նա, ամենեւին չի կարող ծանօթացնել նրան իւր մասնագիտութեան բոլոր ճիւղաւորութեանց հետ. որ այս մասնագիտութեան ամենախորին ուսումնասիրութիւնն անգամ

կարողութիւնն չի տալ նրան, որ իւր կոչման ամենահետաքրքիր և ամենանշանաւոր մասը տիրապետէ, այն մասը, որտեղ մասնագիտական գործունէութիւնը հարկաւ հանդիպում է մարդկային հասկացողութեանց և համակրութեանց հետ: Այս դիպումում *փաստաբանութիւնը* հիանալի օրինակ է ներկայացնում մեզ. որովհետեւ չը կայ մի աւելի վարժութեան կարօտ, աւելի արհեստական և աւելի անկարեկից դէպի մարդկութիւնը ուրիշ մի մասնագիտութիւն, քան *իրաւաբանութիւնը* իր շատ մասերում. սակայն ուրիշ մասերում մարդկութեան իրաւունքների և արտօնութիւնների մեծ պաշտպան է դառնում. և զբաղում է այնպիսի առաջնակարգ խնդիրներով, որոնց գործնական վճիռը պահանջում է, որ փաստաբանը ոչ այնքան տեղեակ օրէնսգէտ լինի, որքան ճշմարիտ մարդ: Այսպէս և *բժշկականութիւնը* մարդկային բնութեան և հոգու ծանօթութեան հետ այնքան գործունի, որքան և հմտութեամբ բաղադրուած դեղօրէից ոյժերի և ախտերը ճարպիկութեամբ հետազօտելու երևոյթների հետ: Այս պատճառով, ընդհանուր փորձը ցոյց տուեց, որ կրթեալ ուսումնականը թէ և սկզբում առերևութապէս տեղի է տալիս մասնագէտին, գործի շարունակ ընթացքում յաղթահարում է վերջինիս իր մասնագիտութեան մէջ: Որովհետեւ մասնագէտը իր սովորական շրջահայեացի սահմանափակ դաշտից ոչ այն սկզբունքները կարող է ճանաչել, որոնց վրայ կառուցած է նրա սեփական գործնականութիւնը, ոչ իր առանձնացած գործունէութեան յարաբերութիւնները մարդկային ընդհանուր շահերի

և մտածողութեան հետ: Սոսկ մասնագիտական սրբապմունքի վարակիչ և վնասակար ոյժի դէմ ամենալաւ պաշտպանողական միջոցներն են հասարակութեան բարի ազդեցութիւնը, աշխատանքը և մեծ մատենագրների հետ անդադար հաղորդակցութիւնը, մանաւանդ բանաստեղծների և պատմաբանների հետ, որոնց, կենդանի մարդկային մտքերը «նորոգում են աշխարհքի արիւնը» և ընդարձակում մարդկանց փոխադարձ հասկացողութեանց շրջանը:

XII. Մտածողական ոյժը կրթելու մասին այս յօդուածը մտադիր եմ մի բանի նկատողութիւններով աւարտել այնպիսի առարկայի մասին, որի վերաբերութեամբ ընթերցողը շատ կարելի է, սպասում է ինձնից, իբրև լեզուաբանից, ամենից աւելի բացատրութիւններ՝—այսինքն *լեզուների ուսումնասիրելու* մասին: Հետեւալ համառօտ կանոնները, որ ես կը յիշեմ, ինչպէս կարծում եմ իրենց բնական կարգով, բազմամեայ փորձառութեանս հետեւանք են, ուստի և նոցա իսկական գործնականութեան վրայ կարելի է յուսալ:

ա. Եթէ միայն կարելի է, լեզու ուսումնասիրելու ուսուցչի ձեռնտութեամբ սկսեցէք: Նա ձեզ միջոց կը տայ շատ ժամանակ վաստակելու հէնց նրանով, որ կը հեռացնէ այն արդելքները, որոնք կարող էին ձեզ վհատեցնել և կը պահպանի վատ արտասանութեան սովորութիւնից, որ պիտի նորից յետ սովորէիք:

բ. Նախ և առաջ ձեր ուսումնասիրած լեզուով բարձրաձայն անուանեցէք ամենայն իր, որ ձեր աչ-

քի առաջն է, և առանց մայրենի լեզուի միջնորդութեան. ուրիշ խօսքով՝ հինց առաջին դասից սկսած ձեզ շրջապատող առարկաների մասին ձեր ուսումնասիրած լեզուով մտածեցէք ու խօսեցէք. և յիշեցէք որ խօսքերը նախ և առաջ ականջի և լեզուի մէջ պէտք է տպագրուին և ոչ թէ միայն ձեր գրքի և ուղեղի մէջ:

գ. Գոյականների հոլովմանց ամենապարզ և աւելի կանոնաւոր ձևերը անգիր սերտեցէք. օրինակ Սս և a վերջացած գոյականները Լատիներէնում և A վերջաւորութեամբ Սանսկրիտերէնում:

դ. Հինց որ այս գոյականների ուղղական և հայցական հոլովները սովորեցիք, վերցրէք որ և է կանոնաւոր, բայց սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի առաջին դէմքով և ներգործական բայերի համաձայնութեան կանոններով մի համառոտ նախադասութիւն արտասանեցէք բարձր. օրինակ՝ ես տեսնում եմ արեգակ:

ե. Վարժութիւնը բարդեցէք, գոյականին այնպիսի ածական աւելացնելով, որ գոյականի պէս հոլովուի. օրինակ՝ ես տեսնում եմ պայծառ արեգակ.

զ. Չարունակեցէք այդ կերպով, այսինքն սովորեցէք աստիճանաբար հասարակ բայերը սահմանական եղանակի, ներկայ անցեալ և ապառնի ժամանակներով և նոցանից ու նման գոյականներից կարճ նախադասութիւններ կազմեցէք. բայց միշտ անմիջապէս օտար լեզուով և առանց մայրենի լեզուի օգնութեան: Լեզուի կանոնաւոր ուսումնասիրութեան այս հիմնական սկզբնաւորութեան ժամանակ՝ ոչ այն-

քան իրական, որքան երևակայական դժուարութիւնները պէտք է յաղթուին—իսկ աւելի շատ անգամ ամենայն բան թերի, վատ ձեռնարկելու սովորութիւնը:

է. Հինց որ ականջը և լեզուն անունների, բայերի և նախադասութեանց պարզ ձևերին բոլորովին ընտելացան, այն ժամանակ, բայց ոչ երբէք վաղ, աստիճանաբար, ուսանողը պէտք է դէպի աւելի դժուար և բարձր ձևերին անցնի:

ը. Երբէք անգիր չը սերտէք դեռ ևս օրինակներով և վարժութիւններով չը պարզուած կանոնները. կամ աւելի լաւ, բոլոր կանոնները ձեր շարադրած վարժութիւններից հանեցէք. և թող այս կանոնները քիչ լինին և ըստ կարելոյն պարզ:

թ. Չանագան տեսակ բացառութիւններն աւելի լաւ է նոյն չափով, որ չափով որ հետզհետէ պատահում են՝ վարժութեան միջոցով իւրացնել. բայց մի քանի անսովոր բաներ, զոր օրինակ, մի քանի անկանոն բայերի խոնարհման մէջ այնքան յաճախ են պատահում և անխափան առաջ ընթանալու համար այնքան մեծ արգելք են լինում, որ աւելի լաւ է որքան կարելի է շուտով դոցա անգիր սերտել: Այդպիսի բացառութիւնների կարգումն է լինիլ բայը համարեան ամեն լեզուներում:

ժ. Ընթերցանութեան համար սկզբում կարող են գործածուիլ հեշտ պատմութիւններ կամ աւելի լաւ, հասարակ խօսակցութիւններ: Այդպէս օրինակ, յունարէն Քսէնօֆոնտի «Նասանջ քիրոսը», նոյնպէս նորա «Թուղթը» (Սոկրատէսի մասին յիշողութիւն-

ներ), Կերէսի «Պատկերը» *) և Լուցիանի «Ջրոյց-ները»: Բայց ընթերցանութիւնը, ինչպէս այս սովորաբար լինում է, երբէք չը պէտք է մտածողութեան և ազատ խօսքի տեղը բռնէ: Որպէս զի արգելներ այս հակմանը, ամենից լաւ է ընտրել ընական պատմութիւնից կտորներ, կամ հետաքրքիր առարկաների նկարագիրներ, և բարձրաձայն պատմել նոցա մասերը հասարակ նախադասութիւններով և առանց մայրենի լեզուի օգնութեան:

ժա. Ընթերցանութեան և բերանացի նկարագրութեան բոլոր վարժութիւնները պէտք է երկու, երեք և աւելի անգամ կրկնուին: Առհասարակ լեզու ուսումնասիրելու առաջին աստիճանների համար ընտրած գիրքը շատ անգամ պէտք է կարգացուի:

ժբ. Ընթերցանութեան համար ըստ կարելոյն, միշտ այնպիսի նիւթ ընտրեցէք, որ ձեր հոգեկան պահանջներին բաւականութիւն տայ: Եթէ ձեր աշխատանքի աւարկան հետաքրքիր է, այն ժամանակ ձեր յառաջագիմութիւնը կրկնապատիկ արագ կը կատարուի: Կանխապէս մի բան իմանալը ընթերցանելի գրքի բովանդակութեան մանին, բաւականին հեշտացնում է աշխատանքը: Այս հիման վրայ, քրիստոնեաների համար, որոնք Ս. Գիրքը մեզ՝ Զօտլանդացիներին պէս գիտեն, օտար լեզուներ ուսումնասիրելու համար Աստուածաշունչը ամենաընտիր գրքերից մինն է:

*) Կերէս Թերացի, Սոկրատէսի աշակերտ, գրեց փիլիսոփայական երեք զրոյց, որոնցից միայն մինը հասել է մեզ, այն է՝ «Պինարս», այսինքն «Պատկեր»:

ժգ. Պարապելու ժամանակ օտար և ձեր մայրենի լեզուի ոճերի ու դարձուածների զանազանութեան վրայ ամենախորին ուշադրութիւնը դարձրէք: Պարզ գծեցէք ամեն այդպիսի դարձուածք գրչով կամ մատիտով և թղթի անցկացրէք մայրենի լեզուի համապատասխան դարձուածքով. իսկ մի րանի օրից յետոյ ձեր մայրենի լեզուով գրածը բնագրի լեզուով թարգմանեցէք:

ժդ. Իբրև առաջնորդ ձեր գիտողութեանց ժամանակ կամ այդ գիտողութիւնները ստուգելու համար օգուտ քաղեցէք որ և է սիստեմատիքական քերականութիւնից. այս բոլորն առ ժամանակ համարեցէք օգտակար: Բայց քերականական ծանօթութիւնները միշտ վարժութիւնից յետոյ հաւաքեցէք, և ոչ թէ մինչև վարժութիւնը:

ժե. Մի բաւականանա՛ք՝ քերականութեանց ձեռնարկների մէջ պատահող՝ լոկ չոր ու ցամաք կանոններով առանց հիմքի, այլ միշտ աշխատեցէք գտնել թէ ինչպէս են գոյացել այդ կանոնները:

ժզ. Ուսումնասիրեցէք լեզուի տեսականութիւնը, խօսքի շէնքը, և այլն, ինչ կոչվում է համեմատական լեզուաբանութիւն: Այս գիտութեամբ մշակուած սկզբբունքները ձեզ միջոց կը տան ուսումնասիրութիւնը կատարեալ հասկացողութեամբ շարունակել, առանց որոյ ամենաժանր աշխատանք է յիշողութեան համար:

ժէ. Այնուամենայնիւ ամենազխաւոր վարժութիւնը գործնականութիւնն է: Նախ և առաջ հարկաւոր է լեզուն սեփականել, բայց այս իւրացնելը միայն մշտական ընթերցանութեամբ և մշտական խօ-

սակցութեամբ է ձեռք բերում: Եթէ մարդ չը կայ, ում հետ կարելի էր խօսել, խօսեցէք բարձր ինքները ձեզ հետ: Հարկաւոր է ականջն ու լեզուն վարժեցնել, և ոչ միայն աչքն ու միտքը: Ընթերցանութեան ժամանակ միայն ընտիր մատենագիրներով չը պիտի բաւականանալ. ընդ հակառակն, ամեն ձեռք ընկածը պէտք է ազահութեամբ լափել: Նոյնպէս մի որ և է գիրք ուշի ուշով և մանրամասնօրէն ուսումնասիրելով չի կարելի բաւականանալ. այս բոլորը լաւ է որպէս մասնագիտական պարապմունք, իսկ անհրաժեշտ է նա և լեզուի ընդհանուր ոգուն ընտելանալը. բայց մանրամասնութեանց մէջ մանրակրկիտ ճշտութիւն պահպանելու համար միայն այն ժամանակ պիտի ձգտել, երբ արդէն գործնականապէս տիրապետեցիք լեզուին և հարկաւոր ունակութիւնները ձեռք բերիք: Այսպէս օրինակ, Զէքսպիր հարկաւոր է մօտ քսան անգամ կարդալ՝ նախ քան սկսէք Զէքսպիրեան բնագրի տարբերութիւնները ուսումնասիրել կամ նրա քննադատների սրամտութիւնները կարդալ:

Չը. Մտքերի գրաւոր արտայայտելը օտար լեզուով՝ ամենագլխաւոր արդիւնքը պէտք է լինի—խօսելու և կարդալու, ուղղակի և հակառակ թարգմանութեան վարժութիւններից յետոյ: Այստեղ գլխաւոր պայմանը կայանում է նրանում, որ աշխատութիւնը մի որ և է օրինակով, և ոչ թէ բառարանի կամ նախադասութեանց ժողովածուի օգնութեամբ կատարուէր: Ընտրեցէք այնպիսի հեղինակ, որը ինքնուրոյն ոճի օրինակը համարուէր, գոր օրինակ՝ Պլատօնը՝ փիլիսոփայութեան մէջ, կամ Լուցիանը երգիծարա-

նական խօսակցութեան մէջ. փոխ առէք նոցանից ոճերը և դարձուածքները, և նմանատեսակ բան գրեցէք, բայց անմիջապէս, առանց մայրենի լեզուի օգնութեան: Այդպիսով մի փոքր հմտութիւն ստանալով, դուք կարող էք արդէն ձեր մտքերն աւելի ազատ յայտնել. այսինքն շատ կամ քիչ ինքնուրոյնաբար, և փոքր առ փոքր կը սովորէք նոյնպէս գեղեցիկ գրել օտար լեզուով, ինչպէս էրազմը, Վիտտէնբախը կամ Բունկէնը գրում էին լատիներէն: Կարելի է նոյնպէս հայրենի ընտիր մատենագիրները օտար լեզուով թարգմանելուն վարժուել, բայց ոչ սկզբներում: Նախ ականջը պիտի քաջ ընտելացած լինի անմիջապէս օտար լեզուի խօսքին նմանելու, որպէս զի յետոյ աւելի դժուար վարժութեան փորձը՝ այսինքն մայրենի լեզուից թարգմանութիւնը՝ կարողանայ յաջողութիւն ունենալ:

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

«Երիտասարդների փառքը՝ նոցա ոյժն է»:

ՍՈՂՈՄՈՆ,

I. Իւրաքանչիւր գոյութիւն ունեցող առարկայ, կայուն մնալու համար պէտք է ունենայ մի հիմք, անեցողութեան համար մի արմատ, կամ մի սունակ պտոյտ գալու համար—մի խօսքով մի այնպիսի բան, որ թէ և ամբողջին է ենթարկուած, այնու ամենայնիւ նորա կարևոր յենակէտն է կազմում, որից կախումն ունի ամբողջի գոյութիւնը: Այս փաստը նոյնքան ճշմարիտ է, որքան և մի որ և է մաթեմատիկական փաստ: Տունն առանց հիմքի չի կարելի կառուցանել, բայց այդ հիմքն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ նշանակութիւն չ'ունի, և եթէ խորն է զրած մինչև անգամ բոլորովին չի նշմարոււմ, որովհետև գետնի մէջն է թաղուած: Չէնց այդպիսի յարաբերութիւն

կայ մարդու մտածողական ընդունակութեան և նրա մարմնու, մարդու մտաւոր գործունէութեան և նրա ֆիզիքական առողջութեան մէջ: Եւ եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, ապա ուրեմն պարզ է, որ ուսանողը ուրիշ ոչինչ բանի վրայ այնքան չը պիտի հոգար, որքան որ իր մարմնու և արեան առողջութեան վրայ: Սակայն ամենին յայտնի է, որ առողջութեան մասին հոգսը, կամ որ մի և նոյնն է, սեփական մարմնու մասին հիմնաւորապէս հոգացողութիւնը այդպիսի մարդկանց համար ամենավերջին գործն է, և որքան որ աւելի եռանդով զբաղուին առհասարակ, այնքան աւելի այս մասում պատրաստ են մեղանշելու, և երկաթուղու գնացքի նման, որին դեռ ազդանշան չի տուած, թէ վտանգ է սպասում նորան, արագութեամբ կորստեան անդունդն են գընում, նախ քան նկատեն, թէ սրտեղ են գտնվում իրենք: Այս պատճառով, երիտասարդը, ցանկանալով իւր անձը նուիրել ուսումնական գործունէութեան, նախ և առաջ պիտի զբօշմի սրտումը ընդհանուր, փորձով ապացուցուած այն համոզմունքը, թէ ընդհանրապէս նստակեաց կեանքը և մասնաւորապէս այնպիսի նստակեաց պարապմունքները, որոնք ուղեղի սաստիկ և շարունակ լարուած վիճակ են առաջացնում, րիչ թէ շատ վնաս են առողջութեան, և թէ ի բնէ թոյլ կազմուածք ունեցողները, որոնք յաճախակի առանձին սիրով գիրք կարդալով են անցուցանում իւրեանց կեանքը, սորանով անմիջապէս նպաստում են իւրեանց ընդունակութեանց թուլանալուն և իրենց մարմնու կատարեալ քայքայման:

Հին ուսանողի և ուսումնականի այս նախագգուշու-
թիւնից յետոյ, թող ամէն մինը յիշի, որ վնասը իր
գլխին կը թափուի, եթէ իր առողջութեան մասին
այնպէս չի հոգայ, ինչպէս լաւ մշակը հոգում է, որ
իր գործիքները միշտ սրած լինին, կամ լաւ գինւո-
րը՝ որ միշտ պատրաստի վառօդ ունենայ: Բայց որ-
պէս զի ընթերցողը գիտենայ, թէ առողջութեան
մասին ինչպէս պիտի հոգալ, ես կառաջարկեմ մի
քանի ամենանշանաւոր գործնական խորհուրդներ, ո-
րոնք իմ բազմամեայ փորձառութեանս արդիւնքն են:

II. Ինչպէս որ աշխարհի ամենայն բանի, այն-
պէս էլ մեր մարմնու զարգացումն և ոյժը պայմանա-
ւորած է շարժողութեամբ: Կեանքի էութիւնն է գոր-
ծունէութիւն կամ աշխատանք. անպայման հանգստու-
թիւնը միայն գերեզմանումն է լինում, և մարդուս
աշխատողական ուժով կը չափուի նորա կենսական
ոյժը: Եթէ մարմնի իւրաքանչիւր ընդունակութիւնը
և գործողութիւնը անթերի կարգով յայտնուում է՝
այդ առողջութեան նշան է. իսկ եթէ առողջութիւնը
կատարեալ է—այդ ֆիզիքական ոյժի նշան է: Թէ և
կարելի է առողջ լինել և մի և նոյն ժամանակ ֆի-
զիքական մեծ ոյժ չ'ունենալ, բայց այնուամենայնիւ
առողջութիւնը փոքր ի շատ է ցոյց է տալիս այս
ոյժի լինելը, իսկ ամեն հիւանդութիւն՝ մարմնի թու-
լութիւն է: Ամենայն մարդ կարող է նկատել, որ
բնութեան մէջ ամեն ինչ միայն աճմամբ է զարգա-
նում. իսկ աճեցողութիւնը ուրիշ ոչինչ, է եթէ ոչ
բուսական և կենդանական ոյժերի անզաղար շարժո-
ղութիւն. և ինչ որ խանգարում կամ նուազեցնում

է այս ոյժերի գործողութիւնը, օրինակ՝ խիստ քա-
միները կամ ցուրտը, այն ամենը նուազեցնում են
աճեցողութիւնը և արգելք են լինում զարգացման:
Այս պատճառով, հեշտ է հասկանալ, որ զբասեղանի
առաջ նստելն ու զբական զբաղմունքը՝ մարմնու
զարգացման միջոց չեն կարող համարուիլ: Երեան
չրջանադարձութեան և մկնակների ազատ գործողու-
թեանը նպաստել կարող է միայն շարժողութիւնը և
ամենայն զանցառութիւն այս բանի դէմ բնութիւնից
անպատիժ չէ մնում: Գիտութիւններով պարապող ա-
մենայն երիտասարդ պէտք է սրբութեամբ ուխտէ,
որ օրէնը գոնէ 2 ժամ թարմ օդ ծծելով՝ շարժողու-
թեան մէջ կը լինի. իսկ եթէ այս չ'անէ, այն ժամա-
նակ սառած ոտները, նրա մարմնու ներքին մասե-
րում արեան խափանուիլը և ստամոքսի ու գլխի
խանգարուած լինելու զանազան նշանները՝ չեն դան-
դաղիր անմիջապէս յայտնելու նորան, թէ նա մեղան-
չել է բնութեան դէմ. և եթէ նա չի փոխի իր կեն-
ցաղավարութեան կերպը, անպատճառ, յամառ երե-
խայի պէս կը կրէ իւր թշուառ պատիժը. որովհետև
բնութիւնը միշտ աւելի անողոր է յանցաւորի դէմ,
քան այնպէս չափազանց զթառատ մի քանի փափ-
կասիրտ դաստիարակները: Եւ ինչ հարկ կայ, որ ե-
րիտասարդը այդ վատ և առողջութեան համար վնա-
սակար սովորութիւնն ստանայ: Կանգնած էլ կարելի
է նոյնպէս լաւ մտածել, ինչպէս և նստած, երբեմն
ևս առաւել լաւ: Իսկ ինչ վերաբերում է կարգալուծն,
կ'ասենք որ մեր ժամանակ, երբ մինչև անգամ ամե-
նաընտիր զբքերը յարմար ձևով և աժան են հրատա-

րակոււմ, բնաւ հարկաւոր չէ մէջքը ծռել և կուրծքը սեղմել՝ առջևիդ դրած գիրքը կարդալու համար: Սենեակում անց ու դարձ անելով, որ և է դրամա կամ վէպ աւելի բնական և աւելի յաջողակ կերպով կարող ենք կարդալ, քան բաղկածոում գլուխը քաշ գցած: Նստելը անբնական դրութիւն է, որը չը պէտք է սովորութիւն դառնար. բայց եթէ դուք նստած էք կամ ստիպուած էք նստել՝ այնու ամենայնիւ ուղիղ նստեցէք. — մէջքը դէպի լոյսը դարձրած և այնպէս որ՝ կուրծքը բոլորովին ազատ լինի: Լճգուններ ուսումնասիրելիս, կամ բանաստեղծական ընտիր հատուածներ կարդալիս, որքան կարելի է յաճախ, բարձր կարդացէք. այս վարժութիւնը, որ դեռ Գրեմէս Սղէքսանդրացին էլ առաջարկեց, օգտակար է երկու պատճառով: Նախ՝ կազդուրում է թոքերը, կեանքի այս ամենանշանաւոր գործարանը, և երկրորդ ականջըն ընտելացնում ձայնական զանազանութիւններն իմանալու, որոց մասին շատ ուսումնարաններում, դժբաղտարար, ամենևին ուշադրութիւն չեն դարձնում: Երկրորդների ձգտած որ և է գիտութիւն և անմիտ սովորական նստակեաց պարապմունքի եղանակը՝ մեծաւ մասամբ չեն կապուած միմեանց հետ հարկաւորապէս կամ առընչական չեն: Մտաւոր աշխատանքի մի յայտնի մասը, անկասկած, գրքերով պիտի կատարուի. բայց եթէ օրինակի համար ես կ'ուզեմ հոմերոսը հիմնաւորապէս ուսումնասիրել՝ քերականութիւնից ու բառարանից նախապատրաստական տեղեկութիւններ ժողովելուց յետոյ, ես կարող եմ հոմերոս նոյնքան լաւ կարդալ սարի գաղաթին կամ

ծառի հովանու տակ, ինչպէս և փակուած սենեակում: Եսքիլէսի մի որ և է ողբերգութիւն կամ Պլատոնի մի խօսակցութիւն կը կարդանք ո՛չ թէ նուազ հաճութեամբ, այլ ընդհակառակն աւելի բաւականութիւն կը զգանք, եթէ շրջապատած լինինք անուշահոտ ծառերով, կամ մեր ականջը ախորժացնէ մերձակայ առուի դիւթական խոխոջիւնը: Եւ եթէ դուք առաջին կարգալու ժամանակ ամենադժուար խօսքերի մի փոքրիկ ցուցակ կազմէք, երկրորդ անգամ կարդալիս կարող էք և առանց բառարանի բաւականանալ: Երկրորդը ուսումնականը թէ առողջութեան և թէ քաղաքավարութեան համար, պիտի զգուշանայ որ ամենայն տեղ զգալի չը լինի իւր գրքերի բուրմունքով, որը ծխախոտի հոտի պէս նշմարելի է: Գրքերի այս կոյր հետևողութիւնից նախազգուշացնելու աւելի յարմար միջոց չը կայ, քան միանալ կամաւորների խմբին *): Այդտեղ եղած վարժութիւնները կրկնապատիկ օգտակար են. նախ՝ կատեն անհամ ուսումնամոլութիւնից և երկրորդ՝ մէջքը կ'ամրապնդեն հասարակական բոլոր պարտաւորութիւնները անթերի կատարելու համար: Պրուսացիք, հին յոյների պէս, լիովին հասկացան զինուո-

*) Կամաւորների խումբ ասելով, հեղինակն ակնարկում է Անգլիայի բազմաթիւ ընկերութիւններից մինը, որին մասնակցող երկրասարգները հրացանաձգութեամբ, զինուորական ու մարմնամարզական վարժութիւններով պատրաստուում են կամաւոր զինուորական ծառայութեան համար: Գերմանիայում մի և նոյն նպատակին ծառայում են սարմնամարզական ընկերակուլները. (Turnvereine),

րական կրթութեան կարևորութիւնը և իւրաքանչիւր պրոլետարիատակ պարտաւոր է որոշ ժամանակ զօրքի մէջ ծառայել, իսկ մենք անգղիացիքս, վաղօրօք շտապում ենք առևտրական գրասեղանի առաջ կանգնելու, որով ի հարկէ, թէ մեր ազգային առաքինութիւնները և թէ մեր արիութիւնը քիչ չեն վնասվում: Ներկայումս երկաթուղիներով ու շոգենաւներով աժան ճանապարհորդելը համարեա ամենին միջոց է տալիս կարճ ճանապարհորդական հետազօտութիւններ անել. այս պատճառով աններելի է ուսանող երիտասարդութեանը ամբողջ շաբաթներ ու ամիսներ մեխած նստել որ և է հին, փթած գրքի առաջ, այն ինչ նա կարող էր մեծ բաւականութիւն ստանալ ծաղկազարդ հովտում կենդանի բնութեան պատկերները դիտելով: Վերջապէս եթէ անհրաժեշտ կարևոր է, թող գիրք էլ լինի ձեր գրպանում. բայց աւելի լաւ է, որքան կարելի է, կախումն չ'ունենալ թղթէ օժանդակ միջոցներից, անմիջապէս բնութիւնից ուսանիլ, այսինքն նորան գննելով, և այսպիսի «իմաստուն անգործութեամբ» աննկատելի կերպով զարգանալ մտածողութեամբ և զգացողութեամբ՝ մեզ շրջապատող աշխարհքի կենդանացուցիչ տպաւորութեանց ազդեցութեամբ: Որպէս զի ճանապարհորդութիւնները յիշեալ երկու նպատակներին էլ, այսինքն առողջութեան և կրթութեան ծառայէին կարիք չը կայ մի Վօրսդվօրտի պէս մարդու երեակայական յափշտակութեանց յանձնատուր լինել *): Երկրաբանու-

*) Վսիստ Վօրսդվօրտ. (1770--1850 թ.) Անգլիական բանաստեղծութեան մէջ «Ղճային գպրոցականութիւն» անունով յայտ-

թիւնը, Բուսաբանութիւնը, Կենդանաբանութիւնը, և առ հասարակ բնական պատմութեան բոլոր ճիւղերը ամենից լաւ նոյն իսկ բնութեան մէջ են ուսումնասիրում: Եւ նոյնը ջանասիրութեամբ ուսումնասիրելու ժամանակ՝ սովորութիւն է դառնում այն երանգուն և խիզախական ճանապարհորդութիւնները, որոնք մարդկային անկախութեան համար ամենալաւ փորձեր են: Պատմութիւնը և հնախօսութիւնը նոյնպէս աւելի լաւ են ուսումնասիրում մի պատմական հովտում, վանքի աւերակների կամ սահմանակից հին ամրոցի վրայ: Եւ յիշաւի մեր դարում, երբ ողջ աշխարհը շատ կամ նուազ շարժւում է շոգիով, իրաւունք ունին գործունեայ և ողջամիտ մարդիկ արհամարհելով նայել տանը նստած և գրքերից սովորող ուսումնականի վրայ, ինչպէս մի անպիտան անդամալուծի և ծաղրալի այլանդակի վրայ, էլ չեմ յիշում, որ այս մարդիկ իւրեանց առողջութեանը վնասելով, ամենաթշուառ կեանք պիտի վարեն և վաղահաս գերեզման մտնեն:

Մեր մարմնի մեքենան միշտ հարկաւոր հաւասարակշուութեան մէջ պահպանելու համար, խաղերից և մարմնամարզութիւնից *) աւելի լաւ միջոց չ'ու-

նի ուղղութեան հիմնադիր: (Նա ապրում էր մի սիրուն լճի ափին): Առանձին հակումն ու ընդունակութիւն ցոյց տուեց բրնտիւնը բանաստեղծօրէն նկարագրելու մէջ իւր կացած տեղի ազդեցութեամբ:

*) Cricket, bowling և golf՝ Անգլիայի սովորական ժողովրդական խաղերն են: Տասնամէկ խաղացողներից մի մասը աշխատում է գետնում ցցած երեք ձողերը գնդակով վայր ձգել՝ միւս մասը խանգա-



նինք: Ճաշից առաջ կանոնաւոր զբօսանքները, որ սովորաբար մի քանի մարդոց ընկերութեամբ կատարուում է, այնքան զուարթացուցիչ չեն լինում և աւելի պաշտօնականի պէս մի ձև է: Այդպիսի պաշտօնական ձևերից խուսափող մարդիկ իրենց հարկաւոր շարժողութիւնը մարմնամարզական վարժութեանց և զանազան խաղերի մէջ կը գտնեն: Գործածական խաղերից կարելի է խորհուրդ տալ մանաւանդ հետեւեալները: Տղաներին և երիտասարդներին *Կրիկէտ*, աւելի հանդարտ բնաւորութիւններին *Յոուլինգ*, իսկ առ հասարակ ամեն հասակներին զուարթ Ջօտլանդական Գօլֆ: *Նաւավարելը*, եթէ ուժի համեմատ է կատարուում, նոյնպէս լաւ վարժութիւն է երիտասարդներին համար, իսկ առագաստի ու թիակի ճարպիկ վարելը, որ տեսնում ենք շօտլանդական և հէբրիդեան ջրերում, կատարեալ զարգացած մարդու արհեստ է: Ձկնորսութիւնը տրամադրում է բանաստեղծական գաղափարներ ստեղծելու և զարգացնելու, ինչպէս լաւ ցոյց են տալիս Վալտօնի, Ստոդգարտի, և երեւի Ջօն Վիլսօնի օրինակները *).

րում է փայտով: Bowling-ի՝ գնդախաղի մէջ, մէկ մէկու ետեւից սպիտակ և սև գունդեր են ձգում՝ աշխատելով կարմրին դիպցնել: Golf-ի մէջ իւրաքանչիւր խաղացող պէտք է կարգով իր փայտէ գունդը գեանում ցցած ինն աղեղներով անցկացնէ, որին միւս բոլոր խաղացողներն աշխատում են խանգարել:

*) Ջօն Վիլսօն, Անգլիական բանաստեղծ էր, (1788—1954.) «Ժամանակաւի քաղաք» ողբերգութեան հեղինակը, որից

Անձրեոտ եղանակին *Քիլիարո* խաղալը, անկասկած ամենալաւ խաղերից մէկն է: Ճշմարիտ, շատ զարմանալի է, թէ ինչպէս այս խաղի ժամանակ զարգանում է աչքի սրատեսութիւնը, շօշափողութեան նրբութիւնը և նուրբ հաշուետեսութիւնը: Սորա հետ համեմատելով, թուղթ խաղալը ամենակոպիտ և յիմար խաղ է. որը իր ամենալաւ տեսակների, այն է *Վիստի* մէջ, միայն յիշողութիւնը սրում է: *Ծատրակն* (շախմատ) իսկապէս չը պիտի խաղ անուանուէր. սա աւելի լուրջ, գլխի ուղեղը սաստիկ լարող պարպմունք է: Մտաւոր գործողութեամբ սովորաբար չը պարապող մարդու համար այս ծանր խաղը կարող է բաւականութիւն պատճառել, բայց կանոնաւոր մտածողի համար նա չի կարող հանգստութիւն համարուիլ:

III. Այժմ թոյլ տուէք ինձ մի քանի նկատողութիւններ անել մի շատ սովորական, բայց և նոյնպէս շատ անգամ անխոհեմ կերպով գործադրւող *ուտելու* և *խմելու* գործողութեան մասին: Բժշկապետ Արէրնէտիի *) խօսքերով, «Աշխարհիս երկու ամենամեծ մահաբեր գորութիւններն են՝ որկրամոլութիւնն և ազահութիւնը»: Միայն կասկած չը կայ, որ շոտլանդական ուսանողների վաղահաս մահուան պատճառը այդ գորութիւնները չը պէտք է համարել, որովհետև

մի հատուած թարգմանել է Պուշկինը «*Пиръ во время чумы*» վերնագրով:

*) Ջօն Արէրնէտին (1763—1831) երեւի վիրաբուժ էր և Լօնդոնի Բարբոլիմեան հիւանդանոցի կառավարիչ:

նորա աւելի կերակրի պակասութիւնից, բան առատութիւնից են մեռնում: Նախ և առաջ ի հարկէ, կարևոր է, որ դուք ուտելու բան ունենաք, իսկ ապա այն, թէ ինչոր ուտում էք՝ կազդուրիչ և սննդաբար լինի: Մանրամասն տեղեկութիւնները բժշկից հարցրէք. բայց կարծեմ ամենը խոստովանել են, որ ամենահասարակ կերակուրը, յաճախ և ամենալաւն է լինում: Իսկ գլխի ուղեղի և արեան համար, ինչպէս հրկարատե փորձն էլ ցոյց է տուել, վարսակի հացից ու մսի բուլիօնից աւելի լաւ բան չը կայ:

Թէ և մարդս լաւ կերակրի պակասութիւն չունենայ, այնուամենայնիւ շատ անգամ նա իւր կեանքը վտանգի մէջ է դնում կերակրի անկանոն գործածութեամբ: Այսպէս օրինակ, շատ մարդիկ անբաւական լինելով սովորական, իբր թէ դանդաղ ընթացող կեանքով, կամենում են շտապեցնել այդ ընթացքը. նորա մինչև անգամ չեն հասկանում թէ ինչ է նշանակում մի գործ հանդարտութեամբ սկսել. և այդ պատճառով սաստիկ շտապով կուլ են տալիս իրենց ճաշը, միայն թէ որքան կարելի է շուտ աւարտեն: Այս վատ քաղաքագիտութիւն և վատ փիլիսոփայութիւն է. ով որ շտապով է ուտում, նա կրկնակի վնաս է կրում. նա թէ ուտելու ախորժութիւնից է զրկվում և թէ մարսողութեան օգտից: Առողջութեան համար այսքան վնասակար սովորութեան ենթարկուած են սովորաբար գործի տէր մարդիկ մեծ քաղաքներում և ռամկապետական ալեկոծ մտքերով յուզուած ամերիկացիք: Բայց այս փորձութիւնից շատ յաճախ ազատ չեն նա և ուսանողներն ու ուսումնա

կանները: Եւանդուն ընթերցողները սովորութիւն ունին ոչ միայն իրենց նախաճաշիկը կամ ճաշը շուտ կուլ տալ, որպէս զի շուտով կարգալն սկսեն, բայց երբեմն և ուտելու ժամանակ կարգում են: Այդպիսով նորա ստիպում են ընութեանը միանգամայն աշխատել երկու զանազան կենդրոններում՝ այն է՝ գլխի և ստամոքսի մէջ, և սորանով ի հարկէ, վնասում են թէ մէկը և թէ միւսը: Թէյ խմելիս Լուցիանի կամ Արիստոֆանի կարգալը, գուցէ հաճելի և օգտակար լինի. բայց ճաշը աւելի ծանր բան է, որին պիտի ամբողջապէս անձնատուր լինիլ--totis in illis. Ամբողջ մարդը մի գործի համար մի միջոցին՝ այսպէս էր ասում կանցլէր Տէրլօն (Thurlo)։ Լաւ է, եթէ ճաշը ախորժելի խօսակցութեամբ համեմած է, աւելի լաւ, եթէ նորան թեթեւ երածշտութիւն է կցորդում: Բայց երբէք ճաշը չը պէտք է ծանր մտքերով կամ խառնաշփոթ խնդիրներով խանդարուի: Այս դիպումում անզիական և գերմանական ուսանողների միասին ճաշելու սովորութիւնը շատ միծ գերազանցութիւն ունի խեղճ շտապեցական ուսանողների հասարակ սեղանից, որոնք ստիպուած են սուանձին սենեակներում միայնակ ճաշելու:

Կերակրի լաւ յատկութեան հետ միասին, անպատճառ պէտք է հոգալ, որ նա մի փոքր քաղաքատեսակ լինի: Բազմատեսակութիւնը իւր նորութիւններով ախորժակը կրկնապատկում է. մանաւանդ որ նոյն ինքն ընութիւնը, իւր առատ և զեղեցիկ միջոցներով բացարձակ բողբոլում է միաձեւութեան դէմ: Վերջապէս և առողջ միտքը թելադրում է, որ

ստամոքսը որ և է տեսակ կերակրի հլու ստրուկը չը դառնայ: Հանգամանքների փոփոխուելով, շատ անգամ ստիպուած ենք, որ գրկուինք մեր սիրած կերակրից. և այս պատճառով, որպէս զի մենք միշտ գոհ մնանք, հարկաւոր է որ օրինաւորութեան սովոր ճաշողը սահմանափակէ իւր սովորութիւնները, և իւր գոյութեան սահմանները մինչև այն աստիճան սղէ, ուր նա գեռ կարողանայ կանոնաւորապէս սնուիլ իրեն ստացած բաժնով:

Ինչ որ խմելուն կը վերաբերի, ինչ ասել կ'ուզէ որ ճաշին մի բաժակ լաւ դարեջուր կամ գինի ունենալը միշտ ախորժելի է, և մի քանի հանգամանքներում այս խմիչքները կարող են օգտակար լինել և մարսողութեան համար մինչև անգամ անհրաժեշտ կարևոր: Բայց առողջակագամ երիտասարդներն իսկապէս այդպիսի գրգռիչ միջոցների հարկաւորութիւն չունին, ուստի և չը պիտի գործածեն. և որքան աղքատ ուսանողը կարող է փող յետ գցել գինու և ծխախոտի պէս անպէտք ծախսերից խուսափելով, այնքան լաւ է: Պատուական ջուրը միշտ և հանսպազ այն արժանաւորութիւնն ունի, որ նա գեռ ևս ոչորի մեղք չի գործել տուել. և արգարացի կերպով կարելի է ասել, որ որքան էլ օգտակար չը լինէր օղիի ներգործութիւնը խոնաւ, ճահճոտ տեղերում և սառն լեռնոտ երկրներում, բայց և այնպէս նրա գործածութիւնը սովորութիւն դառնալով, երբէք ոչ մէկին ոչ ոյժ է տուել և ոչ գեղեցկութիւն: Ով բոլորովին կը հրաժարուի օղի գործածելուց, նա փողոցում չի մեռնի և գրպանում միշտ աւելորդ կոպէկ կ'ունենայ

թէ իւր և թէ ընկերոջ սև օրուայ համար:

IV. Սրբազան պարտք եմ համարում զգուշացնել ուսանողներին փակած սենեանի և վատ օղափոխութեան վնասակար ազդեցութիւնից: Կեղտոտ օղը արեան մաքրելուն ամենեին չի կարող նպաստել, բայց կեղտոտ արիւնը ողջ մերենան քայքայում է: Գժբաղտաբար անմաքուր օղի վնասակար ազդեցութիւնը անմիջապէս երևան չը գալով, թեթեամիտ մարդոց առիթ է տալիս շարունակ փչացած օղներս շնչելու, որոնք չեն կարողանում նկատել, թէ իրենք թոյն են ներս շնչում: Այն ինչ ումը յայտնի չեն, որ միշտ այն դժբաղտութիւններն աւելի վտանգաւոր են, որոց մերձենալը աւելի քիչ է նկատելի: Ապա ուրեմն, ուսանողը, որ մի փոքրիկ սենեակ ունի վարձած, ամեն անգամ տնից դուրս գալիս, պատուհանները օր ու գիշեր կարող է բացած մնալ, եթէ միայն այնպէս չէ շինած սենեակը, որ թափանցիկ քամի է յառաջացնում մահճակալի դրած տեղը:

V. Հարկաւոր է քնի մասին խօսել: Կարծես թէ չէ: Այս դիպուածում պիտի ենթադրել, որ բնութիւնը ինքն իրան բաւակունացնում է: Թող երիտասարդը քնի, երբ նրա քունը տանում է, և զարթնի, երբ աքաղաղի երգելը կամ առաւօտեան արևի ճառագայթները այլ ևս չեն թողնում նորան քնելու: Լաւ է միշտ բնութեանը հետևիլ, թողնելով նրան միշտ ազատ գործելու: Բայց, դժբաղտաբար, մարդիկ այնքան յաճախ խարում և արհամարհում են նորան, որ երբեմն բնութեան վրայ մատնացոյց անելը զուր է անցնում: Գիտութիւններով պարապող երիտասարդ-

ները մանաւանդ շատ են մեղանշում քնի դէմ. այն, կարելի է ասել որ նորա բոլոր պարապմունքները մեղանշանք են հանգստութեան դէմ՝ և ամենախիստ զուշացուցիչ միջոցներ են հարկաւոր մտածող մարդոց քնի վերաբերութեամբ ունեցած թիւր կարծիքները ջրելու. Գլխի ուղեղի զրգուելը այնպէս հակառակում է քնին, ինչպէս թունդ սուրճը: Այս պատճառով, դիտութիւններով պարապող երիտասարդը իւր օրական աշխատանքի ժամերն այնպէս պէտք է կարգաւորէ, որ ուղեղի աւելի զրգուողական լարումը մինչև քնիւր չը շարունակէ: Օրուայ վերջին աշխատանքը համեմատաբար աւելի թեթև և յարմար պէտք է լինի, կամ աւելի անհետաքրքիր, տաղտկալի և քուն բերող: Բայց աւելի լաւ է քնելուց մի Ժամ առաջ բաց օդում ման գալ կամ ընկերոջ, և եթէ ընկեր չը կայ, տանտիրոջ հետ մի թեթև առարկայի մասին խօսել: Այսպիսով էլ տեղիք չի լինիլ կատկածելու. որ ինքն իրեն թողած բնութիւնը, առանց արհեստական միջոցների, իրեն կարևոր հանգստութեան շափը կը գտնի: Այս շափի իսկական մեծութեան մասին անկարելի է կանոններ դնել: Վեց ժամից պակաս և ութից աւելի քնելը բացառութիւն պիտի համարել: Ուսանողը, որը օրական ամենաքիչը 2 ժամ դորժ է գնում զբօսանքի և Տ-ից մինչև 9 ժամ սաստիկ մտաւոր աշխատանքի համար, ինքը հեշտութեամբ կը գտնէ քնի այն բնական չափը, որին կարօտում է, որպէս զի թմբութիւն և տկարութիւն չը զգայ, որոնք արհեստաբար շարունակող արթնութեան հետևանքներն են:

Իսկ ինչ վերաբերում է վաղ դարթնելուն, որը շատ նշանաւոր մարդկանց կեանքի մէջ պակաս դեր չէ խաղում, ես շատ քիչ բան կարող եմ ասել դորա մասին, որովհետև բազմ չեմ ունեցել այս առարկանութեան մէջ վաբժուելու: Սակայն ամենափոքր կասկած անգամ չը կայ, որ վաղ դարթնելու սովորութիւնը, եթէ բնական և հեշտ ճանապարհով է ձեռք բերվում, շատ օգտակար է առողջութեան համար և յայտնի հանգամանքներում, որոց մէջ օրինակի համար, երեկի բարձն Բունզէնն էր գտնուում *), որն իւր ամբողջ օրերը նտիպուած էր միշտ զանազան հոգսերումն ու աշխատանքներումն անցկացնել: Ակնյայտնի է, որ առաւօտեան ժամերն աւելի նպատակայարմար են ուսումնական հետադատութեանց և բարեպաշտ մտածողութեան համար:

VI. *Լողանալու և ջրի օգտակարութեան*, որպէս առողջապահական միջոցների մասին, ես կարող եմ վստահութեամբ խօսել. որովհետև բազմիցս այցելել եմ զանազան նշանաւոր ջրաբուժական տներ և մանրամասն ուսումնասիրել այս տերապէվտիքական ճիւղի թէ տեսականութիւնը և թէ դործնականութիւնը: «*Հիդրօպատիա*» անունը (ջրարուժութիւն) շատ անճիշտ է արտայայտում այն դերագանց միջոցը, որին հիւանդը ենթարկվում է: Այս բժշկութիւնը աշխատում է ֆիզիքական աշխատութեան, հանգստութեան,

*) Կարլ Խոսիայ Բունզէնը (1791—1860) երեկի աստուածաբան ու քաղաքագէտ, Պրուսաց Փրիքրիխ—Վիլհելմ IV թագաւորի բարեկամ, երկար ժամանակ Լոնդոնումն էր ապրում գեսպանի պաշտօնով:

կանոնաւոր սննդեան, զուարճութեան, կենցաղավարութեան համեմատ ազդել ջրով, որը զանազան տեսակ է գործածվում, կաշուի բնական արտաթորութեան գործունէութիւնը զրգռելու նպատակով: Ամեն մարդ կը հասկանայ որ այն ազդեցութիւնները, որոնք մարմնի բոլոր գործողութիւնները կազդուրում են, այսպիսի համեմատութեամբ աւելի պէտք է նըպաստեն առողջութեան: Իրաւ է, այս բժշկութիւնը, որ յատուկ սորա համար պատրաստուած տներումն է կատարվում հմուտ բժիշկների առաջնորդութեամբ, բաւական թանգ է նստում. բայց ի միտքարութիւն աղքատ մարդոց առհասարակ և ուսանողների մասնաւորապէս, կարող եմ ասել, որ այս եղանակի բժշկութեան մի քանի մասերը անվտանգ և առանց որ և է ծանր ծախսերի կարող են իւրաքանչիւր մարդու սովորական կեանքում մուտք գործել: Որտեղ ջուր կայ, այնտեղ դժուար չէ կանոնաւոր լողարան շինել՝ որը միշտ իր կազդուրիչ ազդեցութիւնն ունի ոչ շատ թոյլ կազմուածք ունեցող մարդոց վերայ: Իսկ եթէ ջուր ճարելը դժուար է, մի և նոյն օգտակարութեամբ կարելի է գործածել թաց արած և լաւ քամած սաւանը: Մարմինը ամբողջապէս պիտի փաթաթուի սաւանով և լաւ շփուի. ապա թաց սաւանը ցամաքով փոխարինուի և լաւ շփուի, մինչև որ ողջ կաշին լաւ չը կարմրի: Այս է ամենալաւ նախազուշացուցիչ միջոց կաշու գործունէութեան խանգարման դէմ, որ այնպէս սովորական է մեր փոփոխական կլիմայում: Սորա համար լաւ կը լինի գործածել հասարակ, հաստ քաթանից հլուսած սաւան:

Հասկանալի է որ թաց սաւանի և շփելու քիչ թէ շատ բարերար ներգործութիւնը սլայմանաւորվում է իւրաքանչիւր կազմուածքի դիմանալու ընդունակութեամբ: Բայց և այնպէս առողջ կազմուածք ունեցող և աշխատանքին սովորած քերիտասարդները գորկ չեն լինիլ յիշեալ ընդունակութիւնից: Ի հարկէ, մեղամաղձոտ և քնքոյշ կազմուածք ունեցող անձինք իրենց մարմինը սառը ջրի ազդեցութեանը չը պիտի ենթարկեն, մինչև որ բոլոր հարկաւոր նախազուշութիւնները չը գործածեն և կանխապէս չը խորհրդակցեն այս գործելն աւելի հմուտ և տեղեակ անձանց հետ:

VII. Այն, ինչ որ դեռ առողջութեան մասին ասելու ունիմ, բոլորովին ուրիշ ճիւղին է պատկանում: Ո՛չ որ իր առողջութիւնը միայն դէպի իր փորը ուշադիր լինելով չի պահպանի: Եթէ մարմինը, որ մի դարմանալի բարդ մեքենայ է ներկայացնում, հոգւոյ վերայ պահպանողական ազդեցութիւն ունի, հոգին. որ այս մեքենայի յառաջ շարժող ոյժն է, հաշուետեսութեան ու ղեկավարող ձեռքի պակասութիւնից և չափազանց սաստիկ լարուած լինելուց, հեշտութեամբ կարող է տրաքացնել ողջ մեքենան և նորա բոլոր անիւներն ու միւս բոլոր պատկանելիքը կոտրատել: Մարմնի ոչ մէկ գործողութիւնը չի կարող երկար ժամանակ կատարուիլ, մինչև որ լաւ կըթուած կամքը նոցա վերայ չը հսկէ: Մարդուս բոլոր բուն փիզիքական ոյժերը Պլատոնի «արքայապատիւ կամքի» բարձրագոյն ազդեցութիւնից ազատուելով, մեծ հակումն ունին անկարգ կերպով ցիրուցան լի-

նելու և քայքայուելու: Լաւ լարուած հոգեկան շար-
ժողութեանց երաժշտութիւնը հաղորդում է իր նուա-
զի ներդաշնակութիւնը նա և ֆիզիքական մեքենայի
լարերին. իսկ կոյր կամայականութեան բուռն յուզ-
մունքներին զերծ մնալով՝ սիրտն այնպէս սաստիկ և
անկանոն կերպով չի բաբախում. որով նորա կենսա-
կան ոյժը ժամ առաջ պիտի սպառէր: Այս պատճա-
ռով, եթէ ուզում էք առողջ լինել, — *բարի եղէք.*
Ուզում էք բարի լինել — *իմաստուն եղէք.* իսկ կա-
միք իմաստուն լինել. — *եղէք քարեպաշտ և և ևրկիւ-*
ղած, Աստուծոյ ևրկիւղ ունեցէք, որովհետեւ «Սկիզբն
իմաստութեան երկիւղ Տեառն»: Իսկ թէ այս խօսքե-
րով ի՞նչ պիտի հասկանալ՝ յաջորդ երեսներում կը
պարզուի:



ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Սեճ է, աւելի մեծ. քան մե՛նք կարծում ենք
բարի թէ չար լինելու կարէր»:

ՊԱՍՏՈՒՆ.

I. Մենք այժմ ինքնակրթութեան ամենանշունա-
ւոր մասին հասանք. Մարդու բարոյական բնութիւնը
տալիս է նորան և յառաջ շարժող և կանոնաւորող
ոյժ և այս ոյժն է իսկապէս ողջ մեքենայի կառա-
վարողը, — տէրը և օրինաւոր իշխանը: Այս պատճա-
ռով բարոյական արժանաւորութիւնն իսկապէս մարդ-
կային վեհութեան հարկաւոր սկիզբն է համարվում,
ինչ ձևով որ այդ վեհութիւնը չարտայայտուէր, մի
և նոյն է: Մարդս կարող է գեղեցիկ լինիլ, խելօք,
ուժեղ, վայելչահասակ, բայց և այնպէս եթէ նրա-
նում բարութիւն չը կայ, նա անպիտան է. և մինչև
անգամ այն բարձրութիւնը, որին ըստ երևութի նա
իր ամենափայլուն քաջութիւններով հասնում է, —

միայն փայլուն անպիտանութիւն է: Նապօլէօն I-ը իր կայծակնահար յարձակումըներով մեր արևմտեան աշխարհի վերայ, գերբնական ոյժի ամենանշանաւոր օրինակն էր մարդկային պատկերի մէջ, առանց որ և է ճշմարիտ մարդկային մեծութեան: Չի կարելի հաստատել, որ նա ի բնէ, ինչպէս տսում են, վատ մարդ էր, բայց պատերազմական աշխարհակալութեանց և քաղաքական իշխանութեան գաղափարներին լիովին յանձնատուր լինելով, նա աւելի է՛նչ անապրինութեանց մէջ վարժուելու և այն բարձր արժանաւորութեան որ և է աստիճանին հասնելու, որը իր սկիզբը անձնուիրութիւնից է առնում: Եւ այդպէս, ապրեցաւ և մեռաւ նա, բարոյական տեսակէտից դատելով, իբրև շատ թշուառ և փոքրիկ մարդ: Բայց ոչ միայն աշխարհակալներին և քաղաքական գործողներին չի յաջողում իսկական մեծութեանը հասնելու բարոյական հմքի պակասութեան պատճառով: «Հագիւ թէ, ասում է շարտլին, այնպիսի չափազանց սնապարծութեան, ինքնահաւանութեան, մեծամտութեան, խէթի ու նախանձի օրինակը ուրիշ տեղ տեսնուի, ինչպէս որ տեսնում ենք լեզուաբանութեան, մատենատիրայի, բնական գիտութեանց և մինչև անգամ աստուածաբանութեան ականաւոր պրօֆէսօրներին մէջ» *): Եւ սորանում ոչինչ գարմանալու բան չը կայ: Բարոյական բնութիւնը, ինչպէս նա և ամեն մի ուրիշը, գերազանցութեան վերին

*) Hartly: «Observations on the man» (Դիտողութիւններ մարդու վրայ): London 1849, vol II. p. 255:

աստիճանին հասնելու համար առանձին ինտուատուրութիւն է պահանջում. բայց որովհետև մեր կրքերը, հողմերի նման, շատ դժուարութեամբ են զսպում, իսկ մեր արարմունքները մեր կրքերից են յառաջանում. ապա ուրեմն սորանից երևում է, որ բարոյական գերազանցութիւնը բնաւ հեշտութեամբ չի ձեռք բերվում. իսկ այս գերազանցութեան ամենաբարձրագոյն աստիճաններին հասնելը ամենադժուար և մի և նոյն ժամանակ կատարեալ զարգացած մարդկայնութեան ամենագնիւ գործը պիտի համարուի: Բայրօնը հեշտութեամբ կարող էր մեծ բանաստեղծ դառնալ. նրան մնում էր միայն իրեն բնութեան հետևիլ. նա արծիւ էր, և չէր կարող չը թռչիլ: Բայց սանձահարել իր կրքոտ բնաւորութիւնը, զսպել իր գրգռած վրդովմունքը և այնպէս ապրելու սովորել, ինչպէս վայել է բանական և լաւ մարդուն, դժուար գործ էր, որին նա կարծեմ, երբէք հաստատապէս ձեռք չէր զարկել: Այս պատճառով նորա կեանքը, չը նայելով նորա հանճարեղութեան և մեծութեան առանձին նշաններին, առ հասարակ սաստիկ անյայտողութիւն ունեցաւ և կարող է իբրև ամենածանր նախազուշութիւն համարուիլ այն մարդոց համար,—որոնք պատրաստ են օտարի օրինակով խրատուելու: Միւս փայլուն փարոսը ժայռի վերայ,—որին դիպչելով խորտակվում էին մեծ տաղանդները անկեղծութեան մէջ չը զարգացած լինելու պատճառով—Վալտեր Սալտը Լանդօրն էր, որը այնպիսի գրչի տէր էր: Որպիսին գուցէ չը լինի Անգլիայում. բայց մի և նոյն ժամանակ այնչափ բռնակալ ինքնակամ, և անհամ-

մատ կամակոր մարդ, որ չը նայելով իրեն գեղեցիկ ոճին, և դանազան շարադրութեանց մէջ յայտնած զանազան նշանաւոր մտքերին, ողջ կեանքը համարեան խելագարութեան մէջ էր անցուցանում: Այս պատճառով, իւրաքանչիւր մարդ, որը չի ցանկանում իր կեանքի ընթացքում անյաջողութեանց ենթարկվելու, թո՛ղ պինդ դրօշմէ՛ իր սրտում Ս. Գրքի մէծ ճշմարտութիւնը թէ. «Մի ըսն միայն հարկաւոր է»: Ո՛չ փող, ո՛չ կարողութիւն, ո՛չ խելք, ո՛չ փառք, ո՛չ ազատութիւն հարկաւոր չէ. մինչև անգամ առողջութիւնը միակը չէ ինչ հարկաւոր էր, հարկաւոր է միայն ընտելութիւն: Միայն կատարեալ զարգացած կամքը կարող է մեզ ճշմարտապէս ազատել. և եթէ այս մտքով ազատուած չենք լինի, յաւիտենական տանջանքի պիտի դատապարտուինք: Այս կողմից մարդկային կեանքի նպատակը չ'ունի այնպիսի մի սահման, ուր հասնելուն պէս հանգստանայինք և ասկինք. «Եթէ ես այսուհետև աւելի լաւը չեմ լինելու, գոնէ աւելի չեմ վատթարանայ»: Եթէ մարդկային բնութեան անշահասիրութիւնը անզարգացած մնայ, հետզհետէ պէտք է նուազի և աւելի ու աւելի ազրատ կեանք, աւելի հրէշաւոր երևոյթներ առաջ բերէ, ինչպէս և ամենայն կենսական դործողութիւն, որ դադարում է շարժուիլ և կանգնում է: Ապա ուրեմն դատարանք մեր մէջքը և սպացուցանենք, որ մենք տղամարդ ենք. և սրովհետև մեզ վիճակուած է միայն մէկ անգամ օգուտ բաղել կեանքից—Աստուծու այս անդին պարզեցից, ապա ուրեմն արժանաւոր կեանք վարենք:

II. Նախ քան մանրամասնութեանց վրայ լուսսիրը, օգտակար ենք համարում համառօտապէս ցոյց տալ բարոյականութեան և աստուածապաշտութեան մէջ եղած կապը, որը շատ յաճախ մութն է հասկացվում:

Բրիտանական բարոյախօսնների մի դպրութիւն, Երևիայ Բլնտամից սկսած, աշխատում էր բարոյականութեան մի այնպիսի ծրագիր որոշել, որը ամենին կապ չ'ունենար կրօնի հետ. անշուշտ այս մի անրնական խտրութիւն է, որ և այս կարծիքը պաշտպանող մարդոց սահմանափակ և տհաս խելքի ապացոյց է: Կասկած չը կայ, որ մի փիլիսոփայութեան պրօֆէսօր, հին Էպիկուրի նման, կարող է, ինչպէս որ ասում են, շատ բարի մարդ լինել և շատ անաբատ կեանք վարել՝ թէ և այն հաստատ համոզմունքըն ունենայ, թէ այս հոյակապ աշխարհի սքանչելի մաթեմատիքական կազմութիւնը լոկ միայն կոյր ատօմների (տարրերի) պատահական միաւորութեանց արդիւնք է: Եւ ես հաւատում եմ, որ մեր ժամանակ շատ քիչ կը գտնուին այնպիսի արժանաւոր և խակապէս առաքինի մարդիկ, քան նորքա, որոց բերանից միայն և եթ լսվում է. «Բնութեան օրէնքներ, անխուսափելի հետեանք, բնական ընտրութիւն, արտաքին հանգամանքների յաջող միաւորութեան բարեպատեհ դիպուածներ» և շատ սոյն տեսակ նախագասութիւններ, որոնք ըստ երևոյթին աշխարհքի ստեղծագործութիւնը հոգուց անկախ են բացատրում: Բայց առողջ մարդկային զգացման համար բարոյականութեան այնպիսի վարդապետութիւնը բոլորովին

անհասկանալի կամ աւելի լաւ ասել, անընական բան է: Այս մի և նոյն է, եթէ մի բարեմիտ քաղաքացի, որը առանց յետաձգելու և յօժար կամօք հատուցանում է տէրութեան հարկը, պատրաստ է հարկաւոր ժամանակ զօրքի մէջ ծառայել և քաջութեամբ հայրենիքը պաշտպանել, և այս բոլորից յետոյ թաղաւորին հանդիպելիս՝ հրաժարուէր գլխարկը վերցնել և ողջունել: Եթէ այսպիսի տարօրինակ վարմունքը շարամութեան նշան չէ, այնուամենայնիւ ամեն օրինաւոր մարդ իրաւունք ունի այդպիսի մարդու վերայ իբրև մի հրէշի կամ տգէտի վերայ նայելու, որ հասկացողութիւն անգամ չ'ունի քաղաքավարութեան ամենահասարակ կանոնների մասին: Այդպիսի հրէշներ են և այն ուսումնականները, որոնք աստուածային սկիզբը չեն ընդունում. սոքա մեծ համարմունք ունին իրենց չնչին գիտութեան վերայ, բայց իրօք միայն այն են տեսնում, ինչ որ իրենց սահմանափակ խելքով կարող են շօշափել, գննել, որոշել և լուծել: Սակայն կայ մի ուրիշը, որը ամեն շօշափելի բաներից բարձր է կանգնած, բարձր քան ուր որ կարող են հասնել ամեն տեսակ խոշորացոյցներն ու հետաքրքիր քննութիւնները, և այդ բանը կարճ ասենք՝ *կեանքն է*. Իսկ կեանքը ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ ներգործող բանականութիւն, իսկ ներգործող բանականութիւնը Աստուծու միայն երկրորդ անունն է: Այս բարձրագոյն էութիւնը չ'ընդունելը նոյն է, թէ ցանկանալ շորեշարժ մեքենան Ջեմս Վատտի, նորա հարողի խելքից անկախ ըմբռնել. այս նշանակում է մեծ քաղաքի համար ջրանցքների մի յատակագիծ

պատրաստել, առանց ցոյց տալու այն աղբիւրը, որտեղից ջուր պիտի հանուի. այս նշանակում է բարձի թողի առնել այն սկզբունքը, որով բոլոր մնացած իրողութիւնները պայմանաւորվում են. մի խօսքով՝ այս նշանակում է մարմինը առանց գլխի թողնել: Այս պատճառով երիտասարդը ամենևին չը պիտի բաւականանայ ներկայ ժամանակի այն սառը բարոյական սիստեմներից մէկով կամ միւսով, որոնք վայր ի վերոյ ինդուկցիայից կցկտուր առաքինութիւններ են կարկատում: Բարձրագոյն բարոյականութեան աղբիւրը ներքին զգացողութիւնն է, իսկ այս աղբիւրի սնունդ տուողը՝ ԱՍՏՈՒԱԾ:

III. Այժմ քննենք մի առ մի այն առաքինութիւններից մի քանիսը, որոնց երիտասարդները պիտի ձգտին իւրացնելու, եթէ կամենում են արժանապէս օգտուիլ կեանքով՝ աստուածային այդ անգին պարզեցով: Իւրաքանչիւր ժամանակ և աշխարհումս իւրաքանչիւր շրջան իրենց հաստատուն պահանջներն են առաջարկում և ամենայարմար առիթ են ներկայացնում կեանքի մեծ կռվում փառաւոր յաղթութիւն անելու, կամ ամօթալի պարտութիւն: Գարունքը առաջին ծաղկով է սկսվում, և եթէ մի քանի առաքինութիւններ խոր արմատներ չեն ձգել երիտասարդութեան ժամանակ, հազիւ թէ առատ պտուղ տան ծերութեան հասակում:

IV. Առաջին առաքինութիւնը՝ *Հնազանդութիւնն է*: Ամենանոր ժամանակներում խիստ շատ են խօսում ազատութեան մասին և կասկած չը կայ որ ազատութիւնը լաւ բան է և ամեն ողջամիտ մար-

դիկ շատ յարգում են նորան, Բայց հարկաւոր է որոշ կերպով իմանալ, թէ ինչ է ազատութիւնը: Այս միայն նշանակում է, որ մարդս հոգատար ընութիւնից տուած ոյժերն ու ընդունակութիւնները գործադրելիս, չը պէտք է որ և է պայմանական, արհեստական և տանջողական արգելքների հանդիպի: Այդպիսի ազատութիւնը ի հարկէ, բարիք է. բայց դրանով շատ հեռու չես գնալ: Նա միայն կեանքի մրցութեան կարևոր կետն է որոշում: Նա մարդուն միայն տեղն է յոյց տալիս, որտեղից որ մրցումը պէտք է սկսուի, բայց ամենևին չի ծանօթացնում նորան ո՛չ այն պաշտօնը, որով որ նա այդ մրցման մէջ պէտք է մտնէ, և ո՛չ այդ պաշտօնի էութիւնը: Բացի մրցման սկզբնական կետից՝ ուր ամենայն մարդ ազատ է, կեանքի միւս բոլոր գործունէութիւնները ամենայն տեսակ սահմանափակութեանց շղթայ են կազմում, որ և այդ պատճառով բնաւ ազատ չեն կարող համարուիլ: Որ և է կարգի հաստատութիւնը արդէն սահմանափակութիւն է. կարգը բանական գոյութեան մի ուրիշ անունն է: Բայց որովհետեւ կարգերը՝ որոյ պիտի ենթարկուին մարդիկ, իրանք ինքնակամ չեն սահմանուել, այլ նրանց սահմանել են ուրիշները հասարակաց ընդհանուր օգտի համար, ապա՛ ուրեմն սորանից հետևում է, որ իւրաքանչիւր մարդ, ցանկանալով որ և է ընկերական կարգի օգտաւէտ անդամը լինել, նախ և առաջ պէտք է հնազանդիլ սովորէ: Օրէնսդրութիւնը, զօրքը, եկեղեցին, արքունական ծառայութիւնը, կեանքի ամեն մի ասպարէզ և գործունէութեան ամեն մի ճիւղ միայն

յիշեալ սկզբունքի լուսաւոր ջահերն են կազմում: Անհատին, ի հարկէ, ազատութիւն է տրվում իրեն անհատական շրջանում. բոլորովին ազատութիւն չը տալը՝ կը նշանակէր կենդանի արձան դարձնել նորան և նրա մարդկայնութիւնը ոչնչացնել. բայց եթէ նա հասարակութեան մէջ մի որ և է դիրք ունի բռնած, չէ կարող ազատ լինել այն սահմաններից, որոնք միանալով մի որոշ և անբաժան ամբողջութիւն են կազմում: Իսկ հասարակաց սանդղքի ամենաբարձրը աստիճանի վերայ կանգնած ժամանակն էլ, նա այնուամենայիւ՛՞ չռոմայ պապի պէս՝ Servus servorum — ստրուկ է: Գլխի ուղեղը մեր մարմնի օրէնքներին պակաս չը պիտի հնազանդուի, քան ոտը: Օրինաւոր հնազանդութիւնը հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամի միանգամայն և պարտքն է և օգուտը: Սուրբ առաքեալն Պօղոս՝ իրեն յատուկ ուժով, եռանդով և հաստատամտութեամբ, գերազանց կերպով մշակեց այս խնդիրը, և եթէ երբ և իցէ բարկանաք և ձեզ վերայ դրած պարտականութեամբ վրդովուիք, ուշադրութեամբ կարգացէք Կորնթացւոց գրած առաջին թղթի 12 գլուխ 14—31 համարը: Ամենայն պատահականութիւն կամ ինքնակամ ներգործութիւն դրան ճեղքի նման է, որը հետզհետէ ընդլայնելով, առիթ կը տայ խաօսին ներս մտնելու: Հռովմայեցի պատմաբան Լիվիոսը Աննիբալի ընաւորութեան իբր նշանաւոր յատկութիւն, առաջ է բերում այն հանգամանքը, որ նա կարողանում էր նոյնքան լաւ հնազանդուիլ, որքան և լաւ հրամայել: Հնազանդուիլը և հրամայելը անկասկած հակառակ բաներ են, բայց և

այնպէս առաջինը իբր ամենալաւ նախապատրաստութիւն է ծառայում երկրորդին. որովհետեւ ով որ միայն հրամայել է սովորել, նա չի կարող այն սահմանները դիտենալ, որոնցով որ իր օգտի համար շրջապատած է ամենայն հեղինակութիւն: Այս պատճառով թող երիտասարդները, հին հոռմայեցւոց պէս առաքինի սովորութիւն չինեն՝ հեղինակութեան հնազանդիլ. այդ առաքինութեամբ է հաստատ մի ընկերութիւն և դա է աւելի վայել անչափահաս հասակին: Թող բարձրագոյն հեղինակութիւնից հրամայուած մի բան՝ միայն նորա համար կատարուի, որ հրամայած է. և կատարուի ամենայն ճշտութեամբ: Երիտասարդի յարզը իր աւագների աչքում ոչ մի յատկութիւն այնպէս չի մեծացնում, որքան նորա վերայ դրած պարտականութիւնների լաւ, ճիշտ կատարելը: Եւ զարմանալի չէ: Այն ճշտութիւնից, որ իւրաքանչիւր առանձին գործող կատարում է իր մասնաւոր պաշտօնը՝ կախուած է ողջ մեքենայի յարմար և դիւրին ընթացքը: Եթէ հասարակական կեանքը բարդ խնդիրներ ունի լուծելու, այնտեղ անհնազանդութեան պակասութիւնը չի վարձատրուի մինչև անգամ ամենամեծ հանձնարով կամ տաղանդով: Եթէ ժամերը սխալ են ընթանում, օրուայ ժամանակը ոչ որ ճիշտ չը գիտէ. և եթէ ձեզ յանձնած խնդիրը ուրիշ մարդու աշխատանքի շղթայի հարկաւոր օգակն է կազմում, դուք նորա համար նոյնն էք, ինչոր ժամերը օրուայ համար և նա պէտք է ձեզ վերայ յուսայ: Ամենամեծ գովասանքը՝ որը հասարակութեան որ և է անդամին կարելի է տալ՝ հետեւեալ խօսքերն

են: Ահա՛ մարդ, որը կատարում է միշտ այն, ինչ նրանից պահանջում են, և ներկայանում միշտ այն ժամին, երբ նրան սպասում են:

V. Հետեւեալ մեծ առաքինութիւնը, որով երիտասարդը պիտի վարժուի, արդարութիւնն է: Պատօնի նման ես համոզուած եմ, որ ասութիւնը ի բնէ ատելի է թէ աստուածներին և թէ մարդոց. և մանաւանդ որ երիտասարդները ի բնէ արգարասէր են: Բայց երկիւղն ու փառասիրութիւնը, և նոյնպէս տարբեր ազդեցութիւններն ու անձնական շահերը կարող են մինչև այն աստիճան խեղդել և ճնշել այս բնազդումը, որ հասունացած հասակին մարդս կատարեալ անպիտան դառնայ: Ջօն Ստիւարտ Միլլը, իր քաղաքական ճառերից մինի մէջ, Անգլիայի աշխատող դասին դառնալով՝ ասաց որ նորա մեծ մասամբ ստախօսներ են. բայց և այնպէս աւելացրեց, որ նորա միակ աշխատող դասն են Եւրոպայում, որ ի ներքուստ խղճահարվում են իրենց գործած ցածութիւններով: Երիտասարդը՝ կեանքը մտնելուց առաջ, հաստատ պիտի տպաւորէ իր հոգում այն միտքը՝ թէ ինքը խիստ իրակաւութեանց աշխարհումն է ապրում, ուր խարուսիկ արտաքինը երկար ժամանակ չի կարող ճշմարտութեան տեղը բռնել: Հասարակութեան անդամ դառնալով՝ նա ամենայն կերպ պիտի աշխատէ աւելի լաւ լինել, քան իրեն թւում է.— և երբէք աւելի լաւ չ'երևալ, քան ինչ որ է իսկապէս: (Որովհետև ոչ թէ լաւ երևալ, այլ լաւ լինել է ուզում նա). Ով ջանք է անում որ և է գործում միայն իւր արտաքին փայլով շլացնել, որ ի ներքուստ հա-

մապատասխան կերպարանք չ'ունի, նա խարում է, ստում է, որը գուցէ առ ժամանակ ձեռնտու լինի նորան, սակայն արծաթագոծ պղնձի պէս, ժամանակով կը ճանչցուի: Սուտ արծաթը՝ գուտ արծաթի պէս չի գիմանալ մաշուելուն, այս ճշմարիտ է: Այդ տեսակ հասարակական ստույթիւններ անելու գործի մարդոց զրդում է գլխաւորապէս շահասիրութիւնը. իսկ երիտասարդներին՝ ծուլութիւնը, փառասիրութիւնը կամ երկչոտութիւնը, այս պատճառով երիտասարդը մանաւանդ այս երեք ախտերից շատ պէտք է զգուշանայ: Ծոյլ մարդիկ երբէք պատրաստ չ'ունին այն, ինչ նըրանցից պահանջում են, և այդ պատճառով իրենցից պահանջածը մի ուրիշ՝ կեղծ բանով են փոխարինում, այն աշակերտի նման, որից պահանջում են յոյն կամ լատին հեղինակից մի գլուխ թարգմանելու, իսկ նա երեսի միւս կողմում գրած պատրաստի թարգմանութիւնն է կարդում: Արդեօք, այս ստույթիւն չէ: Ուսուցիչն ուզում է իմանալ, թէ ինչ կայ ձեր գլխումը, իսկ դուք առաջարկում էք նորան, ինչ որ թղթի վերայ գրած ունիք և որը ամենևին ձեր մտածողութեան արդասիքը չէ: Իւրաքանչիւր թոյլ, թեթև և վայր իվերոյ աշխատանք իսկապէս ստույթիւն է, որից մտքոս պիտի ամաչէր: Դէպի ստույթիւն զրդող միւս սլատճառը՝ փառասիրութիւնն է: Ուրիշներից լաւ երևալու ցանկութիւն ունենալով՝ անփորձ և անտեղեակ երիտասարդը շատ անգամ իրեն այնպէս է ցոյց տալիս, իբր թէ շատ գիտութեանց տեղեակ է, որը իսկապէս չ'ունի. և այսպիսով հեշտութեամբ ընտելանում է ամեն բանի

վերայ բարձրից դատել, որպէս զի իւր անձաւորութեան վրայ մեծ գաղափար կազմել տայ: Այն ինչ երիտասարդը փորձուց պիտի սովորի արդարութեամբ խոստովանելու իր չը գիտենալը. այս բանը կեանքի մէջ աւելի շատ օգուտ է նորան: Իսկ արհեստական ձևերը, որոնցով նա աշխատում է իր տգիտութիւնը ծածկել՝ հեշտութեամբ կարող են սովորութիւն դառնալ և ի վերջոյ ճշմարիտ այնպէս կը ծածկուի այդ գիտութիւնը, որ տղէտը ինքն էլ չի նկատի, թէ տղէտ է: Այդպիսով նա ողջ իր կեանքում խաբուսիկ արտաքին ձևերով կը բաւականանայ, որին ոչինչ իրական բովանդակութիւն չէ համապատասխանում: Բայց երիտասարդի համար սաստիկ փորձանաց պատճառ կարող է դառնալ աւելի շատ վստահութեան պակասութիւնը, քան թէ փառասիրութիւնը: Չի կարելի ասել, որ ինքնահաւանութիւնը, որ շատ բնական է երիտասարդութեան ժամանակ, նպաստող յարմար միջոցներ գտնէր զարգանալու համար. մեր հասարակութիւնը կարծես միշտ հակառակ է, որ իր անդամներից մէկն ու մէկը որ և է կերպով անպարկեշտ երևայ: Համեստութիւնը և մի փոքր ամօթխածութիւնը, ի հարկէ, լաւ յատկութիւններ են. բայց ով որ մտնելով կեանքի ասպարէզը, վախենում է ասել այն, ինչ որ մտածում է՝ նա բանն այնտեղ կը հասցնէ, որ կը վախենայ մտածել և այն, ինչ որ ցանկանում է: Կարելի է ասել, որ բարոյական անվհերքութիւնը ամենափառաւոր, բայց և այնպէս անկասկած, շատ հազուադիւտ առաքինութիւն է: Զատ անգամ դորա դէմ գործ են դնում իբրև դէնք հասա-

րակութեան ամենասուրբ աւանդութիւններն ու հաստատութիւնները, և մինչև անգամ մարդկային վսէմ ու բնական զգացմունքներից մի քանիսը. այդպիսի դիպումներում ճշմարտութիւնը վստահաբար յայտնելու համար այնպիսի հաստատամտութիւն և շնորհք է հարկաւոր, որ շատ քիչ մարդոց յատուկ է: Ի հարկէ, կարիք չը կայ, միշտ և ամեն տեղ ձեր գիտեցած ողջ ճշմարտութիւնն յայտնելու. սրտի համար շատ ծանր է իմանալ այնպիսի ճշմարտութիւն, որը հասարակութեան յայտնի չահերին, հաստատութեանց և կրքերին հակառակ է. և ամենեին չը պէտք է ձգտիլ այդպիսով սիրտն աւելի խռովել նորահնար առիթներով, թէ և երբեմն նորա ինքեանք հարկաւ և անխուսափելի կերպով կը ծնունեն ձեր առաջ: Ահա այդպիսի խռոված սրտի համար է ասած Ս. Գրքի այս խորիմաստ խօսքը. «Յղերո՛ւք խորագէտք՝ իբրև զօձս, և միամիտք՝ իբրև զաղաւնիս»: Այնու ամենայնիւ այնպիսի դիպումներ էլ պատահում են, երբ մարդս պարտաւոր է բացարձակ ասել ճշմարտութիւնը, չը նայելով որ մինչև անգամ ստիպուած լինի որ և է հեղինակութեան պատուին դիպչելու: Ով այսպիսի դիպումում չի վստահանալ ասպարէզ դուրս գալ՝ նա անպիտան ու երկչոտ է. և երբէք չի կարող արդարանալ նորանով, թէ նա իննը հարիւր իննսուն և իննը իր նման փոքրոզի հետևողներ ունի:

ՄԼ. Երիտասարդներին աւելի լաւ խորհուրդ չեմ կարող տալ, քան այն՝ որ նորա *երբէ՛ք պարսպ չը մտան*: Այս այն բացառական կանոններից մինն է, որոնք կամքին չեն տալիս մղիչ ոյժ, սակայն եթէ

բացառութիւններն ըստ երևութի մեզ չեն կարող փորձանքից ազատել, բայց և այնպէս շատ անգամ նորա նպաստում են մերձեանալու բարութեան ոգուն: Ի հարկէ, կարիք չը կայ, որ մարդ իր գործունէութիւնը նեղ կանոնների սահմանների մէջ ձուլէ. այսպիսի ձևապաշտական իմաստակութիւնը նեղ մտքերի ծնունդ է, որ աւելի ևս կարող է յորդորել նեղ մտածողութեան: Բայց և այնպէս շատ մեծ նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ երիտասարդը ըստ կարելոյն վաղօրօք սովորի ժամանակը խնայողութեամբ գործածելու. իսկ այս կարելի է՝ եթէ նա իր պարապմանց մէջ կարգ ու կանոն մտցնէ: Այն երիտասարդը, որ որոշեալ ժամանակը կանոնաւոր կերպով նուիրում է իւր աշխատանքին, ճշմարիտ շաւղից շատ չի շեղուիլ: Թէ ինչքան մեծ պիտի լինի այս ժամանակը, իհարկէ, հանգամանքներից է կախուած. բայց այդ միջոցին մի որոշեալ բան պիտի կատարուի: Օրական մի ժամ պարբերապէս ամենայն օր նուիրելով միշտ մի և նոյն գործին, տարուայ վերջը՝ ցանք արածի պէս՝ շատ առատ հունձ կը տայ: Իսկ անկարգ պարապմունքները, և աննպատակ ու անխորհուրդ մէկ աշխատանքից միւսին թռչկոտելը մտաւոր արդիւնքի նկատմամբ՝ շատ քիչ մասով առաւելութիւն ունի լիակատար անգործութիւնից. Պարապ մարդն այն տանտիրոջ նման է, որը տան դռները բաց է թողնում ամենայն գողերի համար: Ըստ շարիքներից այն մարդն է ազատ՝ որը կարող է ասել, թէ ժամանակ չ'ունի դատարկ բաների համար. աննպատակ բաւականութիւններին յանձնատուր

լինելու ակորթակ չ'ունի, որոնք շատ չնչին նպատակի են ծառայում. թէ գործունէութեան բազմազանութիւնը նորա ամենամեծ բաւականութիւնն է. և եթէ որ և է աշխատանք աւարտել է, նա զիտէ այդ ժամանակ անգործութիւնն էլ աննպատակ չ'անցկացնել, այլ ակորթելի հանգստութեան մէջ պատրաստուիլ և կազդուրուիլ նոր տեսակ աշխատանքի համար: Ծուլութիւնից ազատուելու ամենալաւ միջոցը, կեանքի վերայ ծանր հայեացք ունենալն է: Ինչ որ չ'ասին մարդիկ աշխարհիս մասին, բայց նա երբէք խեղկատակութեանց ասպարէզ լինելու չէ նշանակուած: Ուր որ ամենքը պէտք է աշխատեն, բայց պարապ են կենում՝ այնտեղ կորուստն անխուսափելի է: «ԿԵԱՆՔԸ ԿԱՐՃ Է, ԱՐՈՒՅՍՏԸ ԵՐԿԱՐԱՏԵՒ, ԴԻՊՈՒՅՆ ԱՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՓՈՐՉՆ ԱՆՅՈՒՍԱԼԻ, ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԴԺՈՒԱՐ»:

Սորա՛ իմաստուն չիպոկրատէսի բժշկական խրատները առաջին խօսքերն են, որոնք իբրև նախազգուշութիւն կ'պցրած էին բարերար բժշկական գիտութեան ճեմարանի զբան ճակատին 500 տարուց աւելի Քրիստոսի ծննդից առաջ. և այժմ էլ ամենալաւ նշանաբանն են՝ որին մարդս կարող է հետևիլ իր ամենայն տեսակ հասարակական գործունէութեան ասպարէզներում:

VII. Եթէ լաւ քննենք այն տխուր հանգամանքը, թէ ինչու համար երբեմն այնքան եւանդ է պակասում մինչև անգամ ամենալաւ ձեռնարկութեանց մէջ, մենք կը տեսնենք, որ սովորաբար այս պակասութիւնը մի փոքր ննդ հայեացք ունենալուցն է յա-

ռաջանում: Մարդ չի ցանկանում նպաստել ձեզ այս կամ այն բարենպատակ ձեռնարկութեանց մէջ այն պատճառով միայն, որ չի համակրում: Զատ մարդիկ կան, որոնք իսկապէս մարդկային խեցգետիններ են. նորա ներփակուած են ամուր կճէպում, որը մի որ և է մասնաւոր կոչման, եկեղեցական, քաղաքական կամ ուսումնական կեդեց է կազմուած և զգուշութեամբ սողում են հին հաստատուած ճանապարհներով. և ամենեին ցանկութիւն էլ չունին այդ սահմանից դուրս գալու:

Սյսպիսի մարդոց երբէք չը լայնացող և աղբատ կեանքը մեզ ցոյց է տալիս, թէ իսկապէս ինչ է հարկաւոր աւելի ընդարձակ և ճոխ հասարակական կեանքի շրջանին հասնելու համար: Ութսունամեայ փիլիսոփայ — բանաստեղծ Գեթեին իր վերջին շունչի ժամանակ բացականչեց. «Աւելի լոյս»: Իսկ մասնաւոր կոչման բթացուցիչ կեդեց և ուրիշ առօրեայ վարակիչ յարաբերութիւններից ազատուել ցանկացող երիտասարդը ամենայն օր պիտի բացականչէր. «Աւելի Սէր»: Մարդիկ երբեմն շատ հնարագէտ են լինում, բայց նորա չը գիտեն, թէ ինչ անեն իրենց հնարագիտութեամբ: Նորա լաւ պատերազմողներ են, բայց չը գիտեն թէ ո՞ւմ համար կուուն, կամ թէ չէ, չար բանի համար են կովում: Նոցա պակասում է Սէրը: Եթէ մեծ առաքեալի հետևեալ խորհուրդը թէ. «Լացէք ընդ լացողս, խնդացէք ընդ խնդացողս» զբօմուած լինէր ամենի սրտում, իւրաքանչիւր մարդու կեանքը այնքան կը հարստանար ընդհանրական համակրութեամբ, որքան Չէքսպիրի երեակայութիւնը

հարստացրեց աշխարհս բանաստեղծական հոգևով։ Ամեն մարդ շի կարող բանաստեղծ լինել, բայց ամեն մարդ կարող է մի աստիճան զարգացնել իր մէջ այն փրկարար և կենդանացուցիչ զգածութիւնը, որով հնարաւոր է դառնում բանաստեղծական հեղինակութիւններ խոստեղծելն ու գնահատելը։ Սակայն առ հասարակ, աւելի լաւ է բանաստեղծական կեանք վարել, քան որպէս հեղինակ բանաստեղծական ասպարէզ դուրս գալ, — լաւ է ոչ միայն մասնաւոր մարդու, այլ և հասարակութեան համար։ Իսկ բանաստեղծական կեանքը ուղղակի հակառակ է միակերպութեան և եսականութեան։ Բարին ու գեղեցիկը, ուր որ միայն երևան՝ ազահութեամբ ընդունում է նա, իբրև իրեն յատուկ կերակուր։ Այս պատճառով երիտասարդը թող ամենից աւելի զգուշանայ փակուել միայն այն շրջանում, որին որ այս կամ այն պատճառով հասակըում է, և միւս շրջաններից չը խորշէ ատելութեամբ ու նախապաշարմունքով։ Իրաւ է, երբեմն ազնուախոհ ատողը աւելի լաւ ընկեր է դառնում, քան սառնասիրտ բարեկամը, բայց ամենից լաւն է բոլորովին ատելութիւն չը զգալ։ Բարի մարդը աշխատում է, որչափ կարելի է շուտ շուտ հաղորդակցուիլ ուրիշ մարդոց հետ և այն անձանց ու կուսակցութեանց արժանաւորութիւններն ուսումնասիրել, որոնց նա իր ընտելութեամբ հակառակ է։ Բէնտամի՝ բարոյախօսների շահապաշտական դսրութեան առաջնորդի բնաւորութեան մէկ նշանաւոր յատկանիշն այն էր, որ նա ջանք էր անում երկու այնպիսի հակադիր բնաւորութիւնների էութիւնը ճանաչելու, որպիսիք են Կօլրի-

ջը և Թօմաս Կարլայլ, անկեղծութեամբ ու վեհանձնութեամբ քննելով թէ մէկին և թէ միւսին *)։ Երբէք չը թոյլ տաք ձեզ ծաղրել մարդոց մի ամբողջ դաս կամ խումբ։ Այդ տեսակ ցուցմունքները թէ և երբեմն սրամիտ են երևում, բայց իսկապէս անմիտ են և մանկութեան նշան։ Երբէք մի հրաժարուիք պատուել մարդուն, որովհետև ամենքը նրա դէմ են. կամ թէ չէ նորա համար, որ նա ամենից արհամարհած աղանդին կամ կուսակցութեանն է պատկանում։ Եթէ մեծամասնութիւնը նորա դէմ է, որ ամենաերևելի մարդոց էլ այդ պատահել է, աւելի հարկաւոր է, որ ձեր դատողութիւնը նորա մասին մարդասիրական լինի։ «Ձամենեսեան պատուեցէք», ասն այն սուրբ և իմաստուն խրատներից մէկը, որոնցով այնքան հարուստ է նոր Կտակարանը։ Բայց պէտք է ջանաք մարդոց ճանաչել, սր այս խորհրդին հետևէք. իսկ ոչորի չէք կարող ճանաչել, մինչև որ նորա ամենալաւ յատկութիւնները եղբայրական աչքով չը նկատէք։ Այդ տեսակ մտքերն ու վարքը ճշմարիտ բարոյական փիլիսոփայութիւն և մարդկային ամենալաւ զարդն է։ Բարութեան այս աստիճանին հասնելով, դուք կարող էք ամենայն ճարտարութեամբ ճշմարտութիւնը սիրոյ վերայ կառուցանել յօգուտ

*) Սամուէլ Թէլէր Կօլրիջն (1772—1834) անգլիացի երևելի բանաստեղծ էր. սկզբում սաստիկ հասարակապետական, իսկ յետոյ արքայական և «Աճային դսրութեան» ջերմ պաշտպան։ Թոմաս Կարլայլ, (1795—1881 թ.) գերմանական գրականութեան տարածողը Անգլիայում։ Երևելի պատմաբան և մտիւռանդ պահպանողական։

բոլոր մարդոց. և ձեր գործերը միշտ հանապազ նոյնպէս ճշմարիտ կը լինեն, ինչպէս և խօսքերդ:

VIII. Մեր ժամանակ յաճախ այնպիսի երիտասարդների ենք հանդիպում, որոնց ճակատին պարզ գրուած է. «Ինձ ոչնչով չես զարմացնիլ»: Սորա մեր երկրի առաջնակարգ երիտասարդների շատ անհաճոյ և մի և նոյն ժամանակ անպէտք դասն են կազմում. եթէ միայն ոչնչի վերայ չը զարմանալու դաւանութիւնը—որը նոցա ամենայն քայլում նշմարում է, վաղանցուկ երիտասարդական մոլութիւնն չէ: Զարմանալու ընդունակութիւնը, որպիսին յատուկ էր Պլատոնին, ճշմարիտ փիլիսոփայական յատկութիւնն է: Մեր այսպիսի ընդունակութիւնը որքան մեծ է, մանաւանդ եթէ մեր սիրտն էլ յարգելի դիտէ և մեր հայեացքները պայծառ և մաքուր են,—այնքան առաւել լաւ է: Թէ այս յատկութիւնը մանաւանդ կեանքի մէջ նոր մտնող երիտասարդի մէջ շատ զօրեղ պիտի լինի, շատ բնական է և հասկանալի: Իսկ դորա պակասութիւնը բացատրում է կամ զգածութեան պակասութեամբ, կամ թէ չէ սառնասրտութեամբ, եսականութեամբ և ինքնահաւանութեամբ. այս յատկութեանց հետ եթէ երբեմն մի փոքր ճարպիկութիւն է երևում, ոմանք իսկական տաղանդի տեղ են ընդունում նորան: Այս վերջին աստիճանի անբնական և ցաւալի հոգեկան դրութեան հակառակ՝ մենք ամենայն երիտասարդի խորհուրդ կը տանք յարգանք ունենալ *): Չատ կարելի է, դուք ռամկա-

*) «Վիկեյիմ Մէյստերի» մէջ Գեթէն խորհուրդ է տալիս

պետական հայեացքների մէջ, որոնցով այնքան ոգևորվում են մեր ժամանակ, այս առաքինութեան հետքն անգամ չը գտնէք, բայց և այնպէս սա է հոգու իսկական աղբ:

«Մենք հիացմամբ, յուսով և սիրով ենք ապրում»:

Մենք թոյլ արարածներ ենք, և մեր որ և է աստիճանի կատարելագործուելու միակ յոյսը այն մասնակցութեան մէջ է կայանում, որ տիեզերքի մեծութեան մէջ ունինք: Յովհաննէս Աստուածաբանի Կաթողիկեայց առաջին թղթի մէջ մի շատ գեղեցիկ տեղ կայ՝ (Գլ. Գ. 2) ուր այս աւարկայի ողջ փիլիսոփայութիւնը մի քանի նշանաւոր խօսքերով բացատրվում է: «Սիրելիք, մենք այժմ Աստուծոյ որդիք ենք, բայց դեռ յայտնի չէ, թէ ինչ ենք լինելու: Գիտենք միայն, որ երբ յայտնուի, նորա նման կը լինինք՝ որովհետեւ կը տեսնենք նորան այնպէս, ինչպէս որ նա է»: Այս նշանակում է. կատարելութեան տիպարը ըմբռնելով և նորանով ոգևորուելով՝ մենք կարող ենք այս տիպարին մերձենալ: Ինչ որ չ'ապականուած մարդը այսպիսի դէպքերում տեսնում է, նորա վերայ էլ զարմանում է իսկ ինչի վերայ զարմանում է, նորան էլ նմանում: Ստոյիկեան փիլիսոփաների համաձայն՝ մարդուս գլխաւոր նպատակը պիտի լինի՝

երեք տեսակ յարգանք զարգացնել երկտասարդութեան մէջ: Յարգանք դէպի նա, ինչ որ մեզնից Վերս է. ինչ որ մեզնից Ատորն է և ինչ որ մեզ հաստատ է: Տես «Վիկեյիմ Մէյստերի թափառական տարիները» II. գիրք. I գլ:

Spectare et imitari mundum (դիտել աշխարհքը և նրան նմանիլ) Գեղեցիկ միտք և գեղեցիկ արտայայտուած: Բայց ինչպէս կարող է մարդս դիտել, նայել՝ երբ նա զարմանալու ընդունակ չէ, որը նորան դեկավարում է: Եւ ինչպէս նմանիլ նորան՝ որին չես ճանաչում: Ամենայն անկեղծ գնահատութիւն պայծառ տեսութեան և ազնիւ ոգևորութեան արդիւնք է. իսկ սովորապէս մարդիկ արհամարհելով և նրանց չնչին նշանակութիւն տալով՝ կուրանում է տեսութիւնը և սպանւում է ոգևորութիւնը, որով և նսլատակը ապարդիւն է մնում:

IX. Բարոյագիտութեան ասպարիզում թէ յսփշտակութեան և թէ կանոնաւորութեան (պահեցողութեան) սկզբունքներ կան: Սէքը և յարգանքը՝ որոց մասին խօսեցինք, առաջին կարգի սկզբունքներ են. իսկ ժուժկալութիւնը, որի մասին պիտի խօսինք վերջին: Ժուժկալութիւնն այնպիսի առաքինութիւն է, որի մասին երիտասարդները շատ քիչ հասկացողութիւն ունին և որի պակասութիւնը նոցա գուցէ և ներելի է: Բայց այնուամենայնիւ այս առաքինութիւնը հարկաւոր է և եթէ երիտասարդները չեն ցանկանում փորձուելուց առաջ վաղօրօք զգուշանալ՝ նոքա ստիպուած կը լինին ճանաչել դառն և վտանգաւոր փորձով: Անժուժկալութիւնից զգուշացնելու խորհուրդը տաք գլուխ երիտասարդին նոյնքան թեթեւ է երևում, որքան և անպատիւ. բայց տաք գլուխ երիտասարդը՝ որը ընդունակ է մի ակնթարթում յարձակուիլ թշնամու լարած բազմաթիւ տէգերի ու նիզակների վերայ, չի կարող զգուշութիւն ասած

բանը գնահատել արժանեօք, որը պատերազմի յաջող ելքի համար նոյնքան կարևոր է, որքան և քաջութիւնը: Հին զարերի ամենալուրջ գործնական մտածող և մի և նոյն ժամանակ ընդարձակագոյն գիտութեան տէր Արիստօտէլը, որի անունը միայն երաշխաւոր է, թէ խելացի խրատ կարող է տալ. սահմանեց հետեւալ օգտակար կանոնը կեանքի ծանր արուեստի համար. առաքինութիւնը կամ իմաստուն գործունէութիւնը երկու ծայրահեղութեանց մէջ է գտնվում: Նոքա, որոնք դեռ նոր են մտնում կեանքի ասպարէզը, թէ և սովորաբար շատ սէր ունին կրակոտ խօսքեր ասելու, բուն կրքեր ցոյց տալու, սանձարձակ ոյժեր ու ամին տեսակ տարօրինակ գործեր հանդէս հանելու՝ նոքա պէտք է հաւատացած լինին, որ քանի հասակն առնեն, այնքան աւելի կը սովորեն ամին բանում չափաւոր լինել, և աւելի ևս կը համոզուին այն ճշմարտութեան մէջ, թէ առողջ և ուժեղ մարդիկ նոքա չեն՝ որոնք թեթեամտաբար իրենց կրքերին են յանձնատուր լինում, այլ նոքա՝ որոնք խոհեմաբար սանձահարում են այդ կրքերը: Զափագանցութեան հասած կերուխումից յետոյ զգացած այն տկարութիւնը, որ գերմանացիք «կատուի թշուառութիւն» են կոչում, շատ լաւ ապացոյց է, թէ բնութիւնը անպատուած էր և բաւականութիւն է պահանջում: Անժուժկալութիւնը՝ ինքնասպանութիւն է ծնանում. նա այն աներևոյթ հեղեղն է տան տակը, որը վաղ թէ ուշ պէտք է քանդէ նորա հիմքը: Զափագանց պարապմունքներն էլ այդ կարգին պէտք է դասել: Զարունակ ու սաստիկ մը-

տաւոր զբաղմունքը [թուլացնում է ուղեղը, խանգարում մարտդուլթեանը և առհասարակ վատ է ներգործում մարմնի ամբողջ կազմութեան վերայ, Ուստի սանձեցէք ձեր եռանդը այս բանումն էլ, քանի զեռ ժամանակ կայ: Անբնական միջոցների գործադրութիւնը անբնական հետեանքների էլ կը հասցնէ, և ճեղքած ամանը, ինչքան էլ որ չ'ամրացնէք, երբէք անարատ ամանի տեղը չի բանի: Իմաստութիւնը, գիտութիւնը՝ լաւ բան է. բայց լաւ չէ այսօր այնքան իմաստնանալ, որ վաղը էլ ոչինչ անելու չունենաք: «Զատ իմաստուն մի լինիր, որ անժամանակ չը մեռնիս»։ Յիշեցէք, ո՞վ էր այս խօսքերի ասողը:

X. Եթէ Մեծ-Բրիտանիան աշխարհիս ամենահարուստ երկիրն է, և այնքան հարուստ, որ միշտ խոհեմ ու խելացի Սիդնէյ Սմիտը *), իրաւունք համարեց ասելու թէ. «Սա միակ երկիրն է, ուր աղքատութիւնն արատ է», ապա ուրեմն շատ հարկաւոր է, որ այսպիսի երկրում կենսական ասպարէզը նոր մտնող ամենայն երիտասարդ պինդ գրօջմէր իւր սրտում բարոյական փիլիսոփայութեան այն հիմնաւոր սկզբունքը, թէ մարդուս իսկական արժանաւորութիւնը այն չէ, ինչ որ նա ունի, այլ այն է, ինչ որ նա է: «Աստուծոյ արքայութիւնը ձեր ներսն է» և ո՛չ թէ դուրսը: Այս պատճառով զգուշացէք այն բարոյական ախտից, որով քիչ թէ շատ վարակուած է ամենայն առևտրական կամ արդիւնագործական

*) Սիդնէյ Սմիտը (1771—1849) երեւի երգիծարան ու քարոզիչ: Edinburg Review ամսագրի հիմնադիրն էր (1802 թ.)

հասարակութեան մթնոլորդը. որի շնորհիւ սովորութիւն է դաւնում մարդու արժանաւորութիւնը աւելի նրա արտաքին հանգամանքների վիճակով չափել, քան նրա ներքին ազնուութեամբ: Թողկը բարձր պատշգամբի վերայ ելնելով՝ ամբոխին վերեւիցն է դիտում, և անկասկած իր դիրքն է, որ նորան այս առաւելութիւնն է տալիս: Նոյնը կարելի է և այն հարստի մասին ասել, որը միայն հարուստ է. նա հասարակութեան մէջ որոշ դիրք է ստանում և սորանով շատ կարելի է նորա անունը M. P. յաւելուած տառերով զարդարուի, (Member of Parliament. Պարլամենտի Անդամ). բայց իջեցրէք այդպիսի պարոնին արհեստական բարձրութիւնից և մի լաւ նայեցէք նորա երեսին. դուք կը տեսնէք, որ սա մարդու միայն դիակ է, որի հետ համեմատուել անգամ ամօթ է: Այս պատճառով անջինջ պահեցէք ձեր յիշողութեան մէջ այս բանը, որ հասարակական կեանքում համարեան այնպիսի հարստից աւելի արհամարհելի մարդ չը կայ, որը միայն իր հարստութեամբ է պարծենում: Հէնց նորանով, որ այդքան բարձր է դասում արտաքին շքեղութիւնը, դա դաւաճանեց իր ցեղի ազնուագոյն բնաւորութեանը և կեղծելով մարդկային արժանաւորութեանց բեռները, մէկը միւսի տեղն է վաճառում: Ունեցէք միայն այնքան փող, որ ձեր զերձակին կարողանաք վճարել, իսկ եթէ կարելի է և այնքան էլ, որ կարողանաք կազդուրել ձեր մարտդուլթիւնը մի բաժակ լաւ զինով: Բայց երբէք չը ձգտիք հարստութիւն դիզելու: Սովրատէսը, Պլատոնը, Արիստոտէլը, Սուրբ առաքեալն Պօղոս (Առա-

ջին թուղթ առ Տիմոթէոս, գ. 9) բոլորեքեան միա-
ձայն պնդում են, որ արժաթսիրութիւնը՝ անագնիւ
գործ է և ով որ արժաթն ամեն բանից բարձր է
դասում, նա իւր անձը աւելի սակաւ է գնահատում:
Ուրեմն թող ձեր միակ ապաւէնը լինի ձեր մտաւոր
ու բարոյական արժանաւորութիւնը և դուք ժամա-
նակով կը համոզուիք, որ ամբողջ երկրում չի գլտ-
նուիլ ո՛չ մի դուքս, ո՛չ մի միլիօնատէր, որը որ և է
բանում գերազանցէր ձեզնից:

XI. Ես ամենեկին դիտաւորութիւն չ'ունիմ բոլոր
առաքինութիւնները մի առ մի թուել. գորա համար
գիմեցէք Արիստօտէլին: Բայց չեմ կարող լռել բնա-
ւորութեան մի յատկութեան մասին, որը բարոյական
մեծութեան էական տարրն է, և ամեն տեսակ յա-
ռաջագիմութեանց ճշմարիտ գրաւական՝ այսինքն
Հաստատակամութիւնը: Ես երբէք չեմ տեսել փոքր
ի շատէ գործունեայ մարդ, որին եթէ մի դժուար
գործ վիճակուէր կատարելու, չը կարողանար ձեռ-
նարկել ու յաջողութեամբ աւարտել: Բանաստեղծ
Վօրդսվորտը իր «Ճանապարհորդական հետազօտու-
թիւնների» մէջ պատմում է որ հէնց այն ըոպէին,
երբ պատրաստում էր բարձրանալ սարը, երկինքը
ծածկուեց ամպերով. բայց և այնպէս ճանապարհը
շարունակեց այն պատճառով, որ թէև ախորժելի չէ
անձրևի տակը թռչուիլ, բայց բնաւորութեան համար
վտանգաւոր է դիտաւորութիւնից յետ կանգնել միայն
այն պատճառով, որ մի անյարմարութիւն է գուշակ-
ւում: Եւ այս շատ իրաւացի նկատողութիւն է: Մենք
այնպիսի աշխարհում չենք ապրում, ուր ներելի է

չնչին բաների համար վհատուիլ: Արդէն նշանաւոր և
էական դժուարութիւններ բաւականին կան, որոց
հետ որ աւելի հարկաւոր է մարտնչել: Բայց այդպի-
սի դժուարութեանց հետ մարտնչելը՝ նշանակում է
ապրել, իսկ դոցա յաղթելը նշանակում է փառաւոր
ապրել *): Բարեկամներիցս մինը Բէն Կրուէչէն **)
բարձրանալիս, հասաւ այն տեղը, որը գազաթի տեղ
էր ընդունել. բայց երբ նա տեսաւ որ իսկական գա-
զաթը գէպ՝ արեմուտք երկու անդլիական մղոն հե-
ռու է, և ճանապարհը շատ խորտուբորտ և քարքա-
րոտ քարափ է, ուր յոգնած ոտներով անցնիլը չափա-
զանց դժուար էր: Սակայն այսու հանդերձ գազաթն
ևս սկսեց մարախուղով ծածկուիլ, և արևի մայր
մտնելուն միայն մի ժամ էր մնում: Նա խոհեմաբար
վճռեց ցած իջնել կարճ ճանապարհով: Բայց ինչ ա-
բաւ միւս առաւօտ: Նա նորից սկսեց բարձրանալ
սարը, և նախաճաշիկը ամենաբարձր գազաթի վի-
րայ կերաւ, որսլէս զի, ինչպէս նա ասում էր, մեր
երկրի այս ամենահրաշալի սարի անունը չը գար-
թեցնէ իր հողում ամօթի ու անյաջողութեան զգաց-
մունքը: Հաւատացած եղէք, որ այդպիսի մարդը իբ
ամենայն ձեռնարկութեանց մէջ միշտ և հանապազ
յաջողութիւն կ'ունենայ: Երբէք դժուարութեանց ա-

*) Գեօթէն ասում է. «Մարդ լինել՝ նշանակում է ախո-
յեան լինել»:

**) Զօտլանդիոյ լեռն է, որ երկու գազաթ ունի. մինը
1680, իսկ միւսը 1695 մետր բարձրութեամբ ծովի մակերևոյ-
թից:

առջ կոր ի գլուխ չը կանգնէր՝ նա մանաւանդ եթէ նոր գործ էք ձեռնարկում: Aller anfang ist schwer՝ ամեն բանի սկիզբը դժուար է, ասում է գերմանական առածը. և որքան լուծելու խնդիրն աւելի արժանաւոր է, նոյնքան առաւել շատ է և դժուարութիւնը: Վսէմ գործը դժուար է: Եւ ճշմարիտ որ միայն դժուար գործերն արժէ կատարել. և նորա կատարում են վճռողական կամքով և հաստատուն ձեռքով: Գործունէութեան աշխարհում կամքը՝ ոյժ է, իսկ հաստատուն կամքը՝ յաղթութիւն, ի հարկէ, եթէ չափից դուրս անյաջող չեն հանդամանքները: Բայց և այդպիսի դիպուածներում շատ անգամ հաստատ կամքը յառաջադիմութեանը ճանապարհ է դնում անակնկալ կերպով: Կարգացէք Փրիդրիկոս — Մեծի կենսագրութիւնը, և դուք կը հասկանաք, թէ այս ինչ է նշանակում: Իսկ ով որ առաջին անյաջողութիւնից վհատում է, նորան բաղտն էլ թողնում է:

Ի վերջոյ ես էլի մի բանի խորհուրդներ առաջ կը բերեմ, բացատրելու թէ ինչ ճանապարհներով առաւել լաւ է բարոյական կատարելութեան հասնիլ:

XII. Նախ և առաջ ի հարկէ, պէտք է որոշ և հաստատուն համոզմունք ունենալ, թէ միայն մի բան է մարդկային կեանքին արժանաւորութիւն ու նշանակութիւն տուողը՝ այսինքն *բարոյական ոյժը* և թէ այս ոյժը միայն գործունէութեամբ է ձեռք բերում: Եթէ կարծում էք, որ այս բանում ձեզ շատ կ'օգնեն գրքերը, խորհրդածութիւնները, վիլիսոփայութիւններն ու ուսումնական վիճաբանութիւնները, չարաչար սխալուում էք: Իրաւ է, գրքերն ու խօսակցու-

թիւնները կարող են ոգևորել և քաջալերել ձեզ. նորա շատ կարելի է և ուղեցոյց լինին ձեզ համար, որ առաջին անգամ ասպարէզ դուրս գալիս չը շեղուիք ճանապարհից. բայց և այնպէս նորա մի քայլ անգամ յառաջ չեն տանիլ ձեզ: Գիտնքի ողջ ճանապարհը ձեր սեփական ոտներով պիտի անցնէք՝ կարճ՝ այստեղ հարկաւոր է գործել: Ուղեցոյցները շատ օգտակար են, երբ և ուր էլ որ պատահիք նոցա. բայց քանի շուտ սովորիք ազատ մնալ և նոցա պէտքը չ'զգալ՝ այնքան լաւ է. որովհետեւ երկար չէք ման դալ այն ճանապարհով, որ ուրիշները յարդարել են. շուտով ձեր առաջ կը բացուին մարախուղով ծածկուած ճահիճներ, ձորեր ու անապատներ, և վնչ ձեզ, եթէ ձեր ճանապարհին սովոր էք խորհուրդ ստանալ միայն ուղեցոյցներից ու ցցուած ձողերից: Ճիշտ կողմնացոյցը ձեր հօգու մէջ պիտի ունենաք. այլապէս ձեր փրկութեան համար դուք ստիպուած կը լինիք առաջին հանդիպողին հաւատ ընծայել, որ գուցէ նոյնպէս ձեզնից շատ քիչ չէ մոլորուել կեանքի մէջ: Ապա ուրեմն հաւաքեցէք ձեր բոլոր գորութիւնը և անձամբ փորձեցէք այն մեծ ճշմարտութիւնը, թէ ինչպէս որ վազելը կարելի է միայն վազելով սովորել. թռչկոտելը՝ թռչկոտելով և մենամարտիլը՝ մենամարտութեամբ. այնպէս էլ *բարոյապէս ստիպելը* կարելի է սովորել միայն բարոյապէս գործելով միշտ և ամեն ժամանակ, ուր որ պատահի: Եթէ շեղուիք այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ պիտի փորձուի ձեր քաջութիւնը, աւելի թոյլ կը լինի երկրորդ փորձի ժամանակ. բայց եթէ

հետեւեալ փորձութիւնները անպատրաստ տեսնեն ձեզ, այն ժամանակ առանց այլ և այլութեան կորստեան անդունդը կը գլորուիք: Լուրդըը հոսանքին դիմադրելու ոյժը նորանով է ձեռք բերում, որ շատ յաճախ մեծ ալիքների դէմն է դնում: Եթէ դուք միշտ ծանծաղուտ ջրումն էք լողանում, քիչ աւելի խորը ջրում լողանալիս, ձեր սիրտն անպատճառ կը դողայ: Մեղքի ու փրկութեան վերայ ունեցած ընդհանուր հասկացողութիւնները չեն օգնիլ ձեզ երանութեանը դիմելու: Ինչպէս որ ճանապարհորդելիս ցըցուած ուղեցոյց ձողերը մի առ մի ձեր աչքից պիտի անհետանան, այլպէս դուք մի և նոյն տեղը կանգնած կը լինիք: Գէնց այնպէս էլ բարոյական կեանքի մեծ ճանապարհի վերայից թշուառութիւնները մի առ մի պիտի անհետանան, եթէ ոչ դուք կորած էք:

XIII. Գերմանական երգիծարան ժան-Պաուլը ասում է. թէ որպէս զի մարդ բարոյապէս չը վհատուի, ամենալաւ միջոցն է կեանքի ամենամաշայլ ըրպէններին ամենափայլուն ըրպէններն յիշել: Հէնց այդպէս օգտակար է սովորական կեանքի ստորաքարը կուում և շատ անգամ ապականեալ մթնոլորդում միշտ սրտի մէջ վառ պահել մարդկային կեանքի բարձր իդէալի մաքրեցուցիչ տպաւորութիւնը, որ շատ անգամ այնպէս ջերմ ու զօրեղ կերպով արտայայտուել է: Մնահաւատ մարդիկ կրճքի վերայ յուռութիւնը (թալիսման) են կրում. իսկ դուք տպաւորեցէք սիրտը սուրբ խօսքերի ընտիր պաշարով և դրանով աւելի լաւ պաշտպանուած կը լինիք թըը-

նամու յարձակումներից, քան նոյն ինքն ամեն կողմից թիկնապահներով պաշտպանած Չինաց Կայսրը: Ըստ երևելի մարդիկ ասել են այսպիսի խօսքեր՝ արևելքում Կալիգաղասից ու Բուդդայից սկսած, մինչև Պիլթագորասը, Պլատոնը, Արիստօտէլն ու Էպիկտէտը արևմտքում, բայց մանաւանդ ճշմարիտ անգին խրատներով լի է Ս. Գիլբըրը, այսինքն Հին և Նոր Կտակարանը, և այս պատճառով կատարելապէս արժանի է, որ անջինջ դրօշմուի մեր սրտերում: Իրաւ է, Աստուածաշունչը հաստ գիրք է, կամ աւելի ճիշտ ասել, սա ոչ թէ գիրք, այլ մի մեծ գրականութիւն է քիչ տարածութեան վերայ, այս պատճառով շատ կարելի է աւելի լաւ բան արած չեմ լինիլ, քան մի քանի այնպիսի գրքեր կամ գլուխներ նշանակեմ, որոնք ամենայն մարդու համար առանձնապէս անգին են: Նախ և առաջ կը յիշեմ, ի հարկէ, Լերան վերայ քարոզութիւնը (Մաթ. Ե—է). յետոյ Կորնթացուց Առաջին թղթի ԺԳ. գլուխը. ապա Յովհաննու Աւետարանը. Յակովբ առաքեալի Կաթողիկեաց թուղթը. Տիմօթէոսին ուղղած Առաջին և Երկրորդ թղթերը. Հռոմայեցուց թղթի Ը. գլուխը. Եփեսացուց թղթի Ե. և Զ. գլուխները և Գաղատացուց թղթի մի և նոյն գլուխները: Հին Կտակարանում ամենօրեայ փորձը աստիճանաբար աւելի կը պարզի ձեզ Սողոմոնի Առակաց խորին իմաստութիւնը: Կեանքի մէջ առաջնորդ ունենալու համար այս գրքից աւելի լաւը չի կարելի գտնել. և ես յիշում եմ, թէ ինչպէս մեր նախկին կառավարիչ Լի, որը շատ լաւ ծանօթ էր Զօտլանդիայի հետ, խորին համոզմամբ պնդում էր,

Թէ մեր երկիրը, որ պարծենում է իր գործնական խելքով, պարտական է իւր կանխական ծանօթութեանն այս գործնական իմաստութեանց ժողովածուի հետ, որը առաջ առանձին գրքերով էր հրատարակուում և ամեն մարդու ձեռքին գտնուում էր: Բարեպաշտ մտածողութեանց ժամերին, յայտնի է, որ ամենից համապատասխան են մեծ սաղմոսերգուի Սաղմոսները և նրանց միջից երիտասարդներին աւելի խորհուրդ կը տայի հետեւեալները կարդալ. Մ. Ը. ԺԸ. ԻԳ. ԼԱ. ԼԶ. ԽԸ. Ծ. ԾԲ. ՀԲ. ՉԹ. ԶԲ. ԶԳ. ԶԶ. ԶԼ. և ԶԼԲ.: Եւ սորա ոչ միայն պիտի կարգացուին, մինչև մեր հոգին ազգու և խորին բարեպաշտութեամբ զօրանայ, այլ և համապատասխան երաժշտութեանց հետ կցորդուած երգուին, մինչև որ մեր շուրջը մաքուր և բարձր զգացման մթնոլորդ կազմուի: Ահա հէնց այս է սրտի այն կրթութիւնը, որի մասին այնպէս ճարտար խօսում է մեծ, հին հեթանոս Պլատոնը իր «Հասարակապետութեան» մի քանի ընտիր հատուածներում:

XIV. Բայց ճշմարիտ արժանաւոր կեանք վարելու համար՝ հազիւ թէ այնքան նշանակութիւն ունենայ մի յիշողութիւն, որ լիք լինի վերև յայտնած կամ նոցա նման օգտաւէտ խրատներով, որքան մի երեակայութիւն, որ հերոսական օրինակներով է զարգարած: Ուրիշ խօսքերով. բարի և մեծ դառնալու համար ուրիշ աւելի հաստատ միջոց չը կայ, քան կանխապէս ծանօթանալը բարի և մեծ մարդոց կեանքի հետ: Որքան իմ փորձառութիւնիցս յայտնի է, ոչ մէկ բարոյ այնպէս չէ ազդում մեզ վերայ,

որքան մեծ մարդու օրինակը: Այնտեղ՝ քաջութիւնը մեր աչքի առջև է կատարուում, և կատարուում է իւրօր. մի և նոյն ժամանակ այնպիսի քաջութիւն ենք տեսնում, որի հնարաւորութիւնն անգամ չէինք երագել և որը բարձրաձայն ասում է մեզ. «Գնացէք և դուք այդպէս արէք»: Եւ ի՞նչ արգելք կայ անելու: Ի հարկէ, ամեն մարդ հերոս չի կարող լինիլ, և միշտ հերոսական քաջութիւն անելու առիթ չի պատահիլ մեզ. բայց եթէ դուք մի և նոյնը նոյնութեամբ չէք կարող կրկնել—գոնէ նրա նմանը կարող էք կատարել: Եթէ ձեզ ուրիշի պէս լայն ու ընդարձակ ասպարէզ չի տուած, բայց և այնպէս ձեր փոքր ասպարիզումն էլ կարող էք նոյն տեսակ գովելի տոկունութիւն ու արիութիւն ցոյց տալ: Մեծ մարդոց օրինակներից իւրաքանչիւր անհատ կարող է օգուտ քաղել, եթէ միայն կը ձգտի կատարելագործուիլ և ինչպէս հարկն է հանգամանքներից օգտուիլ: Մեծ մոլորութիւն է, մարդոց մեծութիւնը չափել նոցա բռնած ասպարիզի ընդարձակութեամբ, որի վերայ նորա գործում են. կամ ինչ փառքով որ նորա հռչակուել են աշխարհումս: Երևելի Մօլտկէն, պատերազմի նախընթաց օրը զինուորական խորհրդի մէջ նախազահելով, որը մտադիր է ողջ արևմտեան քաղաքականութիւնը այլապէս խմորել, գործում է մի և նոյն կենսական առօրեայ իմաստութեան կանոնով, որը որ նոյնպէս պէտք է գործադրէ որ և է աննշան դաւառական քաղաքի քաղաքապետը՝ և նոյնչափ ճարպիկութեամբ ու հմտութեամբ, երբ որ նա ոչ այնքան մեծ գաղափարով է զբաղուած, այլ գոր-

օրինակ, երբ որ նա քաղաքի առողջապահական նոր հնարներ է խորհում, կամ նոր հարկերի ծրագիրն է պատրաստում, քաղաքի եկամուտները բազմացնելու համար: Այո, երբեմն բարոյական քաջագործութիւնը, որը այնքան չէ հռչակում և որը անյայտութեան մէջ, ստորին շրջաններումն է կատարում, իւր աստիճանով ամէն բանից բարձր է լինում: Այս պատճառով թող ձեր մատաղ երեակայութիւնը որքան կարելի է կանխաւ բոլոր ազգերի ու ժամանակների հերոսների պատկերազարդ թանգարաններում ու փառքի տաճաններում պտտի. այն ժամանակ ձեր երեակայութիւնը միշտ կը դրդի ձեզ դէպի բարին ձգտիլ և այդպիսի «չատ վկաների» առաջ դուք կ'ամաչէք որ և է ցածութիւն գործել: Եթէ կ'ուզէք իմանալ, թէ ինչ է հաւատը, թող որ Կալվինականների բաժին լինի հաւատոյ անպտուղ վիճաբանութիւններ անելը, իսկ դուք կարդացէք և ուսումնասիրեցէք Երրայեցւոց թղթի ԺԱ. գեղեցիկ գլուխը, և դուք մշտապէս գերծ կը լինիք աստուածաբանական բառագննութեանց խորամանկ որոգայթներից: Այս հիանալի գլխում մեծ առաքնայլը դրական օրինակների միջոցով խրատելու համառօտ եղանակն է ցոյց տալիս, որոնցով այնքան հաբուստ է Ս. Գիրքը, իսկ մեր սովորական քարոզներն այնքան աղքատ: Երբ ես նայում եմ մեր երիտասարդների վերայ, որոնք գահաւորակներում փափկասիրութեամբ բազմած լինելով՝ մեծամտութեամբ ծաղրում են մարդկութեան այն մտացածին թշուառ հրէշաւորներին, որոնցով լի են Տէկկէրէյի և

միւս անուանի վիպասանների թերթերը, շատ անգամ ափսոսում եմ, թէ ինչ տեսակ մարդկային կեանք պէտք է զարգանայ կանխաւ ծաղրել սովորելուց, կամ աւելի մեղմ ասենք՝ զուարճաբանութիւնից, մի այնպիսի հասակում, երբ որ, ինչպէս առաջ էլ տեսանք, լրջմտութիւնն ու անկեղծ զարմանքը՝ միակ սերմերն են, որոնցից միայն կարող է ապագայում հոգւոյ ազնուութիւն զարգանալ: Իսկ ինչ որ ինձ կը վերաբերի, ես բացարձակ խոստովանում եմ, որ երբէք չը կարողացայ Տէկկէրէյից մի բան ուսանիլ. մինչև անգամ նորա ամենալաւ բնաւորութիւնները պակասաւոր և զգուելի են իրենց ծայրայեղ նկարագիրներով, և թէ և նոքա այնքան անախորժ տպաւորութիւն չեն թողնում ընթերցողի վերայ, ինչքան որ նորա միւս վատ նկարագիրները, բայց և այնպէս նոքա էլ բնաւ գրաւիչ չեն: Յունաց ամենաընտիր դրքերից մինը, որը երբեմն ամենքի ձեռքին էր, իսկ այժմ անշուշտ գուցէ մոռացուած է ամենքից՝ Պլուտարքոսն է *): Ահա ձեզ, թէ երիտասարդութեան և թէ հասուն հասակի համար, զանազան կենդանի օրինակներով այն նիւթը, որից ճշմարիտ մարդկային գործունէութիւն է զարգանում:

Մեր պատմաբան—քննադատները չ'ունենալով այն նուրբ զգացողութիւնը դէպի ամեն ճշմարիտ մեծութիւնը և այն կենդանի կարեկցութիւնը դէպի ա-

*) «Ես մեծ բաւականութեամբ եմ կարդում Պլուտարքոսի անգլիերէն թարգմանութիւնը», ասում է Զօն Սախարա Միլլը իր «Ինքնակենսագրութեան» մէջ:

մեն մարդկային թուլութիւնը, որոնք այնպէս պայ-
ծառ փայլում են այս հին Բիովտացու ընտիր պատ-
կերազարդ թանգարանում, նորա՝ ասում ենք՝ կորց-
նում են իրենց կրթողական նշանակութիւնը: Այս
պատճառով երիտասարդները թող ձգտին մօտ ծա-
նօթանալ ոչ թէ յիմարութեանց, պակասաւոր և հրէ-
շաւոր բնաւորութեանց հետ, որոնցով լի են մտա-
ցածին վէպերը, այլ մարդկային քաջութեան իսկա-
կան մարմնու ու արեան հետ, որը նկարագրուած է
ընտիր կենսագրութեան երեսներում: Պէրսիկէս Ա-
թենացին, որը վիհանձնաբար հրամայում էր ծառա-
յին վերցնել աշտանակը և մինչև տուն հասցնել ի-
րեն բիրտ անպատուողին, զերմանական արեգայլի-
տէրը, որը Ս. Հոգով զինուորուած, վստահաբար մա-
քառում է իրեն սպառնող կայսրների ու կարդինալ-
ների բազմութեան դէմ. Սակաւածանօթ Օրէրլէյն
քահանան, որը հրաժարում է մայրաքաղաքում մեծ
պաշտօն ունենալուց և իր փոքրիկ վիճակը բարոյա-
կան ու ֆիզիքական պրախտ է դարձնում. ան այն
մեծ, անփոփոխ փաստերը, որոնք փշերի պէս, պիտի
խոցէին երիտասարդութեան սիրտը: Փաստերին ոչ
որ չի կարող հակառակիլ. ամենընտիր մտացածին
պատմութիւնները, եթէ իրենց մէջ խորին բարոյա-
կան միտք չեն պարունակում, նման են այն փրփու-
րին, որ ծիածանի գոյներ է ցոլացնում. մի ըսպէ
արդարև, սա հրաշալի է, բայց թող ամենաթոյլ քա-
մի փշէ և մի ակնթարթում չբացաւ:

XV. Մեծ մարդոց կենսագրութեանց փառաւոր
հայելիից՝ աւելի ևս օգտակար է այդպիսի մարդոց

կենդանի ազդեցութիւնը, եթէ դուք այնքան երջանիկ
էք, որ կարող էք նոցա հետ անմիջապէս յարաբերու-
թիւն ունենալ: Ամենաընտիր դրբերը՝ մեր բնութիւ-
նը զրգուելու համար միայն արհեստական մեքենաներ
են. բայց նորա մեզ վերայ անուղղակի և շատ թոյլ
են ներգործում. մի և նոյն ժամանակ նորա կարող
են ձեր սեղանի վերայ չը գտնուիլ. այլ մի հեռաւոր
անկիւնում փոշու տակ թաղուած, և ձեր սրտին
այնքան մօտ չը լինին: Իսկ կենդանի մեծ մարդը՝
ճանապարհի ամենայն քայլին ձեզ հանդիպելով, ե-
լէքտրականութիւն է առաջ բերում ձեր շուրջը, որից
չէք կարող փախչիլ, եթէ դուք զրկուած չէք զգա-
ծութիւնից ազնիւ գործերի համար: Կոյրը, ի հարկէ,
չէ տեսնում. մեռեալը չի զգում. և շատ անգամ պա-
տահում են այնպիսի մարդիկ, որոնք շատ կարելի է,
յարգելի են՝ բայց մինչև անգամ Փրկչի գալը, երևա-
լը դոցա հոգում այս միտքը կը փայլեցնէր. «Ին գոյ
ի գոմ»: Սակայն, ենթադրենք, որ դուք դպիրներից
ու փարիսեցիներից չէք, այլ մի պատանի, որ կեան-
քի ասպարէզը նոր մտնում է պատկառելի սրտով և
նուրբ զգածութեամբ, որպէս և վայել է բարեկիրթ
պատանեկութեան. այդ դիպումում ճշմարիտ մեծ
մարդու հետ անմիջապէս յարաբերութիւն ունենալը
մեծ երջանկութիւն կը լինի մեզ համար: Եւ որքան
աւելի մերձաւոր յարաբերութիւններ ունենաք, այն-
քան լաւ է. որովհետև ոչ միայն մեծ լսելքով, այլ և
մեծ բարոյականութեամբ օժտուած մարդու հետ մօ-
տիկ ծանօթութիւնը միջոց է տալիս և մեծ արժա-
նաւորութիւններ ճանաչելու: Եթէ երիտասարդը

Թարմ է և վաղօրօք չէ բթացած, և եթէ նա կարող է զգալ, թէ ինչպէս իւր ամբողջ մարմնում ելէքտրականութեան պէս վազում է ջերմ մարդասիրութիւնը՝ երբ մերձ է և հաղորդակցւում է զոր օրինակ՝ Չալմիսի, Մէկլօուզի կամ Բունզէնի *) պէս մարդկանց հետ,—այսպիսի կենդանի տպաւորութիւնը աւելի մեծ նշանակութիւն ունի նորա համար, քան հին յոյների ողջ իմաստութիւնը, գերմանացւոց ողջ ուսումնականութիւնը և շօտլանդացւոց ողջ խորազննութիւնը։ Այդպիսի կենդանացուցիչ ազդեցութիւնը տեսնելով՝ թո՛ղ իմաստակները ինչքան էլ կ'ուզեն, ժպտան, իսկ փարիսեցիք յօնքերը կնճռատեն. բաւական է որ դուք գիտէք, թէ ո՛ւմն էք հաւատացել, և հաւատում էք՝ որովհետև աճում էք առողջ աճմամբ և ձեր երակները կենդանական հիւթ ունին, որովհետև դուք պատուաստած էք խաղողի որթի իսկական բնի վերայ։ Իսկ եթէ ձեզ վիճակուած չէ, որ անձամբ փորձէք մեծ բարոյական արեգակի կենդանաբար ոյժը, գոնէ ձեզ շրջապատող ազդեցութեան կամայականութեանց զո՛հ չէք լինի։ Եթէ դուք անբարոյական հասարակութեան ախտերից միշտ չէք կարող խուսափիլ, գոնէ կարող էք նրանցից հեռու մնալ։ Չատ քիչ կը պատահի, որ կենսական հանգամանքներն այնպէս անյաջող կուտակուին, որ երիտասարդը հնար չ'ունենայ իր համար ընկերներ ընտրի-

*) Robert—Chalmers՝ անգլիական նշանաւոր մատենագիր և ժողովրդական գրքերի տարածող։ Henry Dunning Macleod՝ անգլիական նշանաւոր տնտեսագէտ։

լու։ Իսկ ընկեր ընտրելիս, յիշեցէք որ բարոյական ախտը, ֆիզիքական հիւանդութեանց պէս, իր ոյժի նշանաւոր մասը այն անձի թուլութիւնից է առնում, որին որ կաշոււմ է։ Այս պատճառով, սրբութեամբ ուխտեցէք ձեզ, որ երբէք չէք մերձենալու այնպիսի մարդոց՝ որոնք ցանկանում են սյարապութեան և անբարոյականութեան անդունդը զլորել ձեզ։ Էլ ո՛չ մի գուարձութիւն, էլ ո՛չ մի զգալի բաւականութիւն չի վարձատրիլ ձեզ այն արատի փոխարէն, որին ձեր բարոյական բնաւորութիւնը ենթարկւում է՝ եթէ դուք հաղորդակցւում էք մարդկային հասարակութեան ամենաստոր և զազրելի հրէշների հետ։ Արատն անտանելի է։ Մենք կարող ենք, այո՛, մենք պարտական ենք ցաւել մեղաւորի վերայ, բայց չը պիտի խաղանք մեղքի հետ։ Մտաբերեցէք Բօբէրտ Բօրնսի վիճակը *)։ Իւր երգերով նա շատ լաւ կարողանում էր խրատել, բայց նորա կեանքը մի թշուառ կատակ էր իւր խրատների դէմ և ակամայ յիշեցնում է մեզ Պլինիոսի երգիծական խօսքը՝ թէ. «Աշխարհի ամենաանառակ և ամենաթշուառ արարածը՝ մարդն է»։ Ջգուշացէք այս անբաղտ գուսանի օրինակին հետևելուց, որն ի բնէ տաք արիւն և մեծ տաղանդ ունէր, որոնք ժամանակակիցների աչքում փոքր ինչ մեղմացնում էին նորա դատապարտելի կեանքը։ Թո՛ղ ձեր շրջապատողները որչափ հնար է, ձեզնից բարձր

*) Robert—Burns (1759—1796) Չօտլանդական ամենամեծ քնարերգակը, որն իւր թեթեամիտ և անկարգ կենցաղավարութեամբ ֆիզիքապէս ու բարոյապէս կորաւ։

լինին. բայց եթէ, դժբաղտարար, ստիպուած էք աւելի վատ հասարակութեան մէջ գործելու, ապա ամեն ջանք գործ դրէք բարոյապէս բարձրացնելու նրան, բայց այս նպատակին հասնելու համար, ի հարկէ, նոյնքան հասկացողութիւն է հարկաւոր, որքան և սէր. այլապէս հասարակութիւնն ինքը չի դանդաղիլ իւր ստոր վիճակի մէջ ձգել, քաշել ձօք:

XVI. «Թող մարդիկ շատ բան իրենց սեփական փորձառութեամբ ձեռք բերեն», ասաց ծերունի Կեօթէն. «բայց թող չը փորձեն ապրել միայն բազմի բերմամբ». իսկ եթէ դուք չէք ցանկանում ձեր օրերը դուր անցնել, պէտք է որոշեալ ժամանակներում ձեր գործողութեանց հաշիւը տար ձեզ: Վաճառականները պարտքերից նրանով են ազատուում, որ առձեռն դրամը իսկոյն վճարում են, կամ եթէ այս անկարելի է, որոշեալ կարճ ժամանակամիջոցներում: Հէնց այդպէս էլ մենք պիտի վարուենք մեր բարոյական պարտաւորութեանց վերաբերութեամբ: Ծովային ամենընտիր քարտէսներն ու ամենաճիշտ կողմնացոյցներն ոչինչ օգուտ չեն տալ այն մարդուն, որը չի սովորել դոցա կանոնաւոր գործածելը: Այս կողմից հին Պիլթազորացուց երևելի գործնականութիւնը ամենալաւ օրինակն է ներկայացնում մեզ:

«Թող քունը չտարածուի աչքերից վրայ, մինչև երեցս չթուես քո օրուայ արարմունքներդ: Ո՛ւր էին ուղղուում քայլերդ: Ո՞նչ աւելի օգտակար գործ կատարեցիր: Ո՞ր բարե գործը չկատարեցիր: Սէ հաշիւ տեսնելուց յետոյ, սրտի ցաւակցութեամբ ջնջել չարն և ուրախացիլ բարուն»:

Ո՛չ որ, իմ կարծիքով, չէ կարող այն բարձր

կատարելութեանն հասնիլ, որը մի երևելի աստուածաբան անուանում է. «Աստուածային կեանք, մարդկային հոգու մէջ», եթէ երբեմնապէս չ'ունենայ առանձնանալու սովորութիւն և այս առանձնութիւնը գործ չ'ածէ ինքնաճանաչութեան և ինքնակատարելութեան նշանաւորագոյն նպատակի համար»: «Ջոր ինչ ասէք ի սիրտս ձեր, յանկողինս ձեր զղջացարուք», ասում է անմահ Սաղմոսերգուն:

«Ով իր հացն արցունքով չի կերել,
Ո՛վ երբէք բարուրից մինչև դերեզման՝
Ձէ անցուցել անքուն գիշերներ.
Նա ձեզ չէ ճանաչում, երկնային ոյժեր»:

(Գեօթի)

Սորա այն բանաստեղծի յայտնի խօսքերն են, որին դեռ ոչոք չէ մեղադրել թէ ցնորարան է կամ կեղծամուլ: «Թող արևը մայր չը մտնի, մինչդեռ դուք բարկացած էք» ասում է Պօղոս Առաքեալը: Այս բոլոր վկայութիւնները բարոյական հաշուետուութեան համար նշանակած ժամերի օգուտն են բացատրում, որը դեռ շատ վաղուց պիլթազորեանք էին առաջարկում և որի համար և միւր ժամանակը բոլոր քրիստոնեայ երկրներում Գիւրակի օրն է սահմանած: Երբայցուց Զաբաթը, սկզբում, անկասկած, ֆիզիքական հանդատութեան համար էր սահմանած, և չի կարելի չ'ուրախանալ, որ այս առողջապահական տարրը քրիստոնէական «Ճէրունական օրուայ» շարքն էլ մտաւ, որը բացառապէս սոսկ կրօնական նպատակներին է նուիրուած: Այդպիսի պարբերական հանդատութեան միջոցը՝ որը մարդուն ամենօրեայ ձանձ-

բալի պարապմունքներից ազատում է, անխոհեմութեամբ չէ գործածում այն մարդը, եթէ այս հանգստութեան գոնէ մի մասը բարոյական ինքնափորձութեան ծանր աշխատանքին է նուիրում: Ըստ անգամ օտարագրիք անխնայ կերպով կշտամբում են Ըօտլանդացիներին այս բանի համար, բայց այդ կշտամբողներն աչքի առաջ պէտք է ունենան, որ Ըօտլանդացուց ազգային բնաւորութեան յատկանիշները, այն է՝ լրջմտութիւնը, ողջմտութիւնը և առհասարակ զբաղանդութիւնը ձեռք են բերուած գուցէ միայն այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդը սովորութիւն է արել Կիւրակին տօնել ամենայն սրբութեամբ և գիտակցութեամբ: Անդադար աղմկալից և ունայնական կեանքը, որը Ջրանցքի միւս կողմը բնակող մեր հարեաններին յատուկ է, դիւրութեամբ առաջացնում են անխոհեմ և թեթեամիտ քայլեր, որ մինչև անգամ ամենածանրակշիռ հանգամանքներումն էլ փորձուում են անխտիր և անտարակոյս՝ այդ չէ ճշմարիտ մեծութեան գրաւականը: Եթէ մենք, Ըօտլանդացիքս, մեր աստուածապաշտութեանը տալիս ենք մի փոքր մռայլ բնաւորութիւն նրանով, որ Կիւրակէ օրերը չենք երգում, հաւանական է որ Ֆրանսիացիք շարաթուայ երկրորդ օրը աւելի լաւ և արժանապէս կը պաշտէին *), եթէ առաջինը աւելի լուրջ կերպով անցուցանէին:

XVII. Ինքնափորձութեան նշանաւոր գործողութեան մասին խօսելիս, չի կարելի չը յիշել և Աղօթ-

*) Յայտնի է, որ Ֆրանսիացիք երկուշաբթի օրերն էլ անգործ են անցուցանում:

քը: Մեր ուսումնական դարում, երբ ամեն ինչ քրննուում, մանրամասն անդամատուում ու կարգաբանուում է, սովորութիւն է դառել իբր անհերքելի պնդել, թէ գիտութիւնն այնպիսի ոյժ է, որին ամեն ինչ ենթարկուում է: Բայց սկզբունքը, թէ «գիտութիւնն ոյժ է» *). ճշմարիտ է միայն այնտեղ, ուր որ իրօք գիտութիւն է պահանջուում: Սակայն կայ մի աւելի բարձր բան, քան թէ գիտութիւնը. կան *կենդանի ոյժեր*: Իսկ բարոյական աշխարհում յառաջ շարժող ոյժը ի հարկէ գիտութիւնը չէ, այլ ձգտումն դէպի լեառն և այս ձգտումը աղօթքով է թեւաւորուում: «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս, ուստի եկեացէ ինձ օգնութիւն», ասում է մարգարէն Դաւիթ: Եթէ մարդու մէջ չը կայ այս ձգտումը, նրա հոգին սոյում է և չէ կարող վեր ամբառնալ: Չեմ կարծում, ի հարկէ, որ մարդուն մէկը աղօթէր նախախնամութեանը, որ նա, աղօթողի շնչին ցանկութիւնները կատարելու համար, գոնէ մի րոպէ փոփոխէր աշխարհիս օրէնքները: Սորա համար պէտք է չափից դուրս գրագուած լինել սեպհական փոքրիկ անձնաւորութեամբ, և շատ քիչ ճանաչել Տիեզերքի մեծութիւնը: Մենք ոչ թէ նորա համար ենք աղօթում, որ Աստուածային նախախնամութիւնը փոփոխուի, այլ նորա համար, որ մեր մարդկային կամբը սովորի հպատակիլ Աստուածային կամաց: Թէ որքան լսելի կը լինի մեր աղօթքն առանձին դիպուածներում, որոնց ո՞ գիտէ թէ Աստուած ինչպէս է տնօրինել, այդ մենք չենք կարող ասել, բայց մենք պէտք է հաւատացած լի-

*) Ipsa scientia potestas est, Bacon.

նինք, թէ որպէս զի մեր բարի ձգտումները համապատասխան լինին՝ ամենայն բանին կեանք պարզեող նախապատճառի խորհրդին,—ամենից բնական և ճշմարիտ միջոցն այն է, որ անդադար հոգևով հաղորդակցուինք այդ նախապատճառի հետ, և որ սովորենք այնպէս որդիական խոնարհութեամբ երախտապարտ լինիլ, ինչպէս որ վայել է արարածին իւր Արարչի վերաբերութեամբ: Այս պատճառով, երիտասարդ, միշտ հաւատարիմ մնացէք ձեր այն զգացմունքին, թէ կախումն ունիք ամենայն բարութեանց վերին Պարզեողից: Այս վարժութիւնը աւելի շուտ և աւելի լաւ կը պահպանէ ձեզ այն անմիտ ինքնահաւանութիւնից և այն յանդուգն ապերախտութիւնից, որոնց արմատը մեծ մասամբ չոր ու ցամաք, միակողմանի և սիրով չը ոգևորած գիտութեան մէջն է: Թող այն, ինչոր սովոր ենք իբր սրբազան արարողութիւն ամենայն օր սեղանի առաջ կատարել, կատարենք նա և մեր կեանքի ամենայն սկզբնաւորութեանց առաջ՝ բայց ոչ միայն ի ցոյցս մարդկան, այլ անկեղծ սրտով: Դաւթի պէս քարը պատրաստ և պարսը ձեռքին պատերազմ մտէք, քնջ երիտասարդ, բայց մաքառեցէք ոչ թէ շար, այլ արդար, բարի գործի համար: Ձեր ձեռքին ունեցած սուրը կամ զրիչը՝ մի գործածէք բնաւ յանդուգն, ապարդիւն անձնապաշտ հոգևով կամ անարժան փառք վաստակելու համար. և ինչպէս մեծ ուրախութեան՝ նոյնպէս էլ տխրութեան և յուսահատութեան ըրպէններին միշտ պատրաստ եղէք բացապանչելու՝ «Օրհնելիք ինձ, ոչ քրհնելիք և ինձ, չայր իմ»:



2013

« Ազգային գրադարան



NL0051255

1201

